Dr. Smail Balić

Etičko naličje bosansko-hercegovačkih muslimana

Prvo izdanje

Beč 1952

Tisak: Buchdruckerei Emil Gottstein (Pächter Friedrich Geyer)
Wien XVII, Pezzlgasse 53

Sadržaj

NAPOMENA

Da bih predusreo možebitnim nesporazumima, moram posebno naglasiti, da ova radnja ima strogo apolitičan, naučan karakter. Zbog toga ovdje nije bilo govora o mnogostranim političkim progonima srpskoga naroda za vrijeme okupacije od 1941 do 1945 godine. Muslimanski prvaci su u brojnim rezolucijama 1941—44 ove kod nas dotle nepoznate praktike nazvali pravim imenom, osudivši oštro i njih i one muslimane pojedince, koji su u njima sudjelovali.

Prema statističkim podatcima muslimanskih župnika (imamamatičara) živjelo je godine 1940 u Bosni i Hercegovini 915.000 muslimana. Za ove podatke kaže jedan njemački stručnjak, da su prije nepodpuni nego pretjerani. Da se muslimansko stanovništvo u medjuvremenu umnožavalo istom mjerom kao prije rata, njegova bi brojčana snaga 1948 godine iznosila najmanje 1,072.336. Stvarno je pak — prema službenoj statistici — broj slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini iznosio te godine samo 885.691. To znači, da se ratni gubitak 1948, i pored u medjuvremenu (za tri mirnodopske godine) postignute populacione nadoknade, penjao na više od 150.000 duša. Prema tome nije pretjerana procjena, da su bosansko-hercegovački muslimani izmedju 1941 i 1945 godine izgubili oko 200.000 ljudi. Ovo se dakako može tvrditi samo pod predpostavkom, da je službena statistika točna. Prijašnje, kraljevske, statistike su u kolumnama vjerskih manjina uvijek sadržavale namjerno smanjene brojke.

Pretežni dio spomenutog populacionog manjka prouzrokovan je pokoljima, koje su 1941—45 nad muslimanskim življem izvodili četnici. Ali progona je bilo i sa svih drugih strana. Stradali su mahom priprosti ljudi, seljaci i stanovništvo manjih gradskih naseobina (kasaba). Medju žrtvama ima mnogo djece, žena i staraca. Od značajnijih intelektualaca pali su žrtvom ovih progona medju ostalim: Mustafa Busuladžić, Hasan Kikić, Kasim Gujić, Ismet Žunić, Zijo Dizdarević, Ahmed Ljubunčić i Safvet Krupić, sve književnici od dara, koji su mnogo obećavali.

Glavni i osnovi razlog ovog masovnog stradanja leži u činjenici, što su muslimani uslijed svoje samosvojnosti bili zapreka za ostvarenje ove ili one imperijalističke misli. To je toliko jasno, da o tome ne bi trebalo trošiti riječi. Nu ipak se pokušalo ovim bezočnim zločinima genocida dati moralno opravdanje, i to prvenstveno na taj način, što se jednostavno muslimane optužilo zbog lošeg vladanja, zbog divljaštva, izdajstva i zbog „stoljetnog kvislinštva", što ih se optužilo kao „emblem nacionalnog srama" itd.

Mnoge od nastradalih poznavao sam osobno i znam, da u toku svojega života nijesu — štônô riječ — ni mrava zgazili, a kamoli, da bi bili zločinci. Smatrao sam, da se neću bolje odužiti uspomeni svih tih palih i živih patnika, nego ako ovo svoje znanje i osjećanje o njihovu moralu pokušam u dostojnom i uvjerljivom obliku iznijeti pred javnost. Bodrilo me pri tom, što sam u brojnim naučnim djelima, s kojima sam tokom svojeg studija imao priliku doći u dodir, naišao na potvrdu svojeg iskustva: na svu silu laskavih priznanja baš tome bosanskom muslimanskom moralu, zbog kojega su eto njegovi nosioci morali dati tolike potoke krvi.

Da ovu radnju mogu u ovakovom obliku izdati, zahvaljujem u prvom redu bratskoj podršci svojih prijatelja Prof. Seid ef. Karića i Prof. Hazima Šatrića. U cjelosti mi slijedeći zemljaci priskočiše novčanim prilozima u pomoć:

Prof. Hazim Šatrić . . .	15 funti šterlinga,
N. N.	50 dolara,
Ahmo Balagija	15 dolara,
Džemal Kusturica . . .	10 dolara,
Ibrahim Vehabović . . .	10 dolara i
Huso Terzić ml.	5 dolara.

U svrhu štampanja ove knjižice upotrebio sam osim toga slijedeće priloge, koji su prije više godina darovani u zakladu jedne druge naučne publikacije:

Dr. Ing. Fadil Mehmedagić .	1000 austr. šilinga,
Dr. Mehmed ef. Maslić . . .	1000 austr. šilinga i
Gazija Nurko	400 austr. šilinga.

Ovi potonji novci su nažalost usljed dvaju devalvacija bili spali na samo jedan dio svoje prijašnje vrijednosti.

Neka je svima darovateljima od srca hvala, a kod Boga sevap i plaća! Na kraju zahvaljujem g-djici Anni Nikodim, koja je svojom susretljivošću omogućila brzo tiskanje ove brošure.

U Beču, studenog 1952.

Pisac

„U onom omjeru, kako su učili savladavati svoje instinkte, to jest onako, kako su postizavali snagu volje i gospodstvo nad sobom, narodi su shvaćali važnost discipline i potrebu, da se žrtvuju za jedan ideal, pa se tako uzdignu na visinu kulture."
Gustav Le Bon

Pokretači brojnih, na široko zasnovanih, pokolja nad muslimanima u Srbiji i Crnoj Gori su počev od „istrage poturica" 1702 godine do krvoprolića u Šahovićima 1924 god. bili obično viši svećenici ili vojni i politički prvaci (vojvode, glavari i sl.). Uvjerljive primjere presizanja na živote nevinih ljudi, žena i djece usljed vjersko-nacionalnog fanatizma pružila su dvojica vladika: Danilo (1697—1735) i Petar Petrović Njegoš, zvani Rade (1830—1851). „Vladika Danilo je", piše tajnik vladike Rada, Milković, „još 1701 naumio istrjebiti muslimane iz Crne Gore, pa pošto ga slijedeće godine muslimani na vjeru zarobiše u Zeti, skupi pouzdanije glavare, te ih nagovori, da posijeku domaće muslimane. Glavari na to pristadoše, te noći uoči Božića (po svoj prilici god. 1702 ili najdalje 1703) posjekoše sve muslimane, koji se ne htjedoše pokrstiti." [1])

U „Gorskom Vijencu" vladike-pjesnika Njegoša, koga usprkos njegova vjerskog fanatizma i povlaštenog položaja, koji je zauzimao u osiromašenoj Crnoj Gori, čak i u komunističkoj Jugoslaviji drže na pijedestalu najvišeg poštovanja, dat je oduševljen opis nasilnog pokrštavanja muslimana u Crnoj Gori podkraj 18. stoljeća. To je glavna misao-pokretnica „Gorskog Vijenca". Njegoša poštuju velikim dijelom baš zbog te naglašene nacionalno-folkoristične crte. O izvornosti Njegoševa pjesništva, u kojem se susreću fino cizelirane narodne izreke i talijanski pjesnički utjecaji, vladaju podijeljena mišljenja. O moralnim osobinama ovoga vladike povijest ne daje baš lijep sud.[2])

[1]) Milaković, Istorija Crne Gore, str. 70—72.

[2]) Vidi: S. Hamula, Pismo vladike Danila o pokolju muslimana u Crnoj Gori, „Svijest" (Denholme), broj za februar-mart 1952. Nešto materijala o tom moglo bi biti u „Zborniku za proučavanje Petra II. Petrovića Njegoša. 2. Memoari Friedricha Oreškovića iz 1838 god.", Cetinje 1949. Djelo nijesam imao pri ruci.

Njegoš je u „Gorskom Vijencu“ nagovijestio daljne bezobzirno uništavanja muslimana na južnoslovenskom etničkom području, kako bi se ostvarilo konačno istrebljenje islama u srpskim i hrvatskim krajevima. Slijedeći stihovi iz ovoga spjeva su karakteristični za vladičinu duževnu kulturu:

„Sve je pošlo djavoljijem tragom,
Zaudara zemlja Muhamedom.
Trijebimo gubu iz torine!
Ko ne misli na Koran pljunuti,
Neka bježi glavom bez obzira!
Nego pasju vjeru vjerovao.“

„Gorski Vijenac“ kao i jedan drugi njemu sličan spjev, „Smrt Smailage Čengića“ od Ivana Mažuranića, žele pobuditi utisak, da je islamiziranje Crne Gore djelo turske pakosti i da su muslimani sve sami izrodi. Povijesna istina je medjutim, da se islam kako u Crnoj Gori tako u Bosni i Hercegovini širio dragovoljno i da je, poimenice u Bosni, više nego ikoja druga vjera odgovorio historijski utvrdjenim željama i potrebama starosjedilačkog slavenskog stanovništva. Činjenica je takodjer, da u crnogorskim i bosanskim brdima ne stoji kršćanstvo kao religija nasuprot islamu, već — pored jedne kulturno zaostale i pogrešne nacionalne svijesti — uporno branjena folkloristična posebnost, koja se protivi denacionaliziranju.[1])

Interpolacije na štetu muslimana preuzimali su pokadkad i ozbiljniji strani promatrači pod gotov novac. Tako se u djelu „Tito's Imperial Communism“ od američkog novinara R. H. Markhama (Chapel Hill 1947), uz opise ustaških nedjela, na nekoliko mjesta govori o tobožnjem „divljaštvu“ bosanskih muslimana, koji po piščevim riječima nastanavaju manje civilizirane brdske predjele nekdašnjih turskih graničnih pokrajina prema Zapadu.[2]) Markham, koji uživa glas objektivna pisca, je pri unošenju ovih tvrdnja u svoju raspravu bio očito upućen na jednostrana i zlonamjerna obavještenja. Svaki iole ozbiljan naučni istraživač Balkana zna, da su naselja bosanskih muslimana smještena većinom u ravnicama, uvalama ili pak na nižim brdskim padinama, dok su obitavališta pravoslavnog žiteljstva znatnim dijelom razasuta po brdima i visoravnima. To je znao

[1]) Vidi: Gesemann, Heroische Lebensform, str. 143.
[2]) Sličnih tvrdnji ima i u knjizi francuskog publiciste Jeana Hussarda „Vu en Yougoslavie 1939—1945“ (Lausanne 1945).

i autor „Smrti Smailage Čengića", kad je — aludirajući na domove raje [1]) — pjevao:

„Or'o gnijezdo vrh timora vije,
Jer slobode u ravnici nije."

Muslimani su pretežnim dijelom ratarski i gradjansko-obrtnički elemenat, dok su pravoslavni u većoj mjeri stočari i t. zv. putujući obrtnici (kalajdžije, kolari, samardžije, mejhandžije). Upravo ovoj okolnosti se ima u znatnoj mjeri pripisati zamjerni smisao muslimana za državotvornost i gradjansku poslušnost. Ove dvije vrline općenito karakteriziraju ratarske zajednice, jer im jamče sigurnost zemljoposjeda i kućnoga praga, za koje su usko povezane. Stočari su nestalni, nagli, neobuzdani, ratnički i skloniji revoluciji. Ratarsko ili još više gradjansko društvo redovno stoji na višem stupnju civilizacije nego stočarski sloj. Ovo važno sociološko utvrdjenje ima svoju punu potvrdu u društvenim odnosima Bosne i Hercegovine.

Promatrani sa znanstvenog gledišta, dogadjaji za vrijeme drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i dalmatinskoj Hrvatskoj su potvrda davno uočene historijske osjetljivosti i pamćenja balkanskih naroda, koji ih pobudjuju, da se saživljuju s predajom i povijesnim uspomenama kao sa živom stvarnošću. „U ovom prostoru", veli njemački učenjak Maximilan Braun, „ne igra nikakvu ulogu vremensko rastojanje. Prošlost i sadašnjost, dogadjaji, koji leže dva ili tri stoljeća unazad, proživljuju se kao vlastiti dogadjaji".[2])

Masakrima nad muslimanima 1941—45 predhodila su u dvadesetom stoljeću ubijanja muslimana u Foči i Rogatici 1914 god., kada je stradalo oko 2 % tamošnjeg življa, te opći pokolj u Šahovićima u sred mira, 1924 god., kada je smaknuto oko 3000 duša obojega spola, većinom žena, djece i staraca. To se odigralo davno prije pojave ustaštva, s kojim Markham dovodi u uzročnu vezu svoje „muslimansko divljaštvo". Drugim riječima, korjen svih tih nemilih zbivanja treba tražiti dublje u prošlosti. Nema sumnje, da je etika sudionika te mnogostrane narodne tragedije u prvom redu pozvana, da taj korjen prokaže i da inače, bar djelomično, objasni unutarnju južnoslovensku problematiku.

Pored starih bogumilskih i općeslavenskih etičkih fragmenata

---

[1]) Riječ raja značila je prvotno: seljak, mužik, potom: podanik uopće, svejedno, da li musliman ili nemusliman. (Vidi: Enzyklopädie des Islam, Leiden-Leipzig 1913 i dalje, 4 sv., članak Timar, osim toga: Herbert W. Duda, Balkantürkische Studien, Wien 1949, str. 108.) Ovdje je riječ upotrebljena u uobičajenom značenju.

[2]) Max. Braun, Die Slaven auf dem Balkan bis zur Befreiung von der türkischen Herrschaft, Leipzig 1942, str. 177.

na oblikovanje muslimanske etike u Bosni i Hercegovini je svakako najjače utjecala islamska moralka (akhlâk). Za bogumile ili patarene se zna, da su u svojem vjerskom naučavanju imali mnogo zasada s naglašeno humanim značajem. Tako je zabrana uživanja mesa bila zapravo izraz načelnog ustručavanja pred povredom bilo kojeg živog bića. Sličnoj samozataji u korist društva, ljudskog i životinjskog, ima se pripisati i često naglašavano „socijalističko" nastrojenje bogumilstva.

Islam se takodjer nije ograničio samo na običnu misionarsku izgradnju boljega čovjeka. već je stvorio čitav jedan sustav, koji svojom unutarnjom snagom sputava niske čovječije nagone. Islamska molitva je jedna jedina pjesma discipline. Povezano s kritičkim osvrtom na djela, koja je vjernik počinio u razmaku izmedju jedne i druge molitve, ritualno pranje prije molitve znači u stvari i jedno unutarnje čišćenje, koje doprinosi oplemenjivanju karaktera. Kad musliman pred molitvu izapire usta, njegova odluka u srcu glasi: „Od ovoga časa iz mojih usta ne smije poteći ružna riječ!"; kad mokrom rukom prelazi preko čela, onda je to simbolički izraz njegove čvrste želje, da mu misao ostane čista i plemenita, itd. Već sama učestalost molitve (pet puta dnevno) suzbija griješno snovanje i onemogućuje rdjanje savjesti. Vremenska točnost, savjesnost i postojanost pri obavljanju molitve su očiti elementi obrazovanja volje i prema tome duševnog oplemenjivanja. Islamske vjerske dužnosti z e k a t, godišnji prirez u korist sirotinje u iznosu od 2,5 % cjelokupnog tekućeg imetka, i s a d a k a, socijalni doprinos na dobrovoljnoj podlozi radi zadovoljstva Božijeg (rizâen lillâhi), govorljivo potvrdjuju socijalnu tendencu islama. Čitav jedan mjesec — ramazan — je posvećen dobrim djelima, samosavladjivanju, prijateljstvu i ljubavi. Četvrta osnovna vjerska dužnost — hodočašće u Mekku — služi učvršćenju bratstva medju narodima i rasama i promiče ideju medjunarodnog sporazumijevanja i mira. Islam zabranjuje uživanje alkoholnih pića, jer alkohol umrtvljuje savjest i otupljuje osjećaje. Alkohol je osim toga, uz spolnu razuzdanost, najefikasnije sredstvo za porobljavanje naroda i za iskorištavanje čovjeka po čovjeku. Istu socialnu podlogu ima zabrana kamata, lihve, hazardnih igara, gatanja i nedozvoljene trgovine [1]). Iznad šturog zakona stoji glas savjesti. „Grijeh je sve što reže u grudima", govorio je Muhamed. „Upitaj svoje srce, pa se prema njemu odluči, pa makar te ljudi salijetali sa još toliko fetvi (pravnih mišljenja)." [2])

[1]) Vidi: Kur'an; Sura 2 : 275; 3 : 130 i 30 : 39.
[2]) Vidi: Al-Ghazali, Islamische Ethik, knj. III, Halle (S.) 1922, str. 77.

Za islamsku etiku, najvažniji čimbenik pri oblikovanju etičkog naličja bosansko-hercegovačkih muslimana, značajna je stanovita suglasnost s Platonovim moralnim učenjem, razradjenim prvenstveno kao dio nauke o državi. Ova činjenica još više objašnjuje malo prije spomenutu državotvornost i gradjansku poslušnost muslimana.

U praktičnoj etici islama susrećemo često kao osnovni fluid predstavu o „zlatnoj sredini". Mana nije uvijek negativna protuvrijednost vrline. Dva antipoda mogu biti oba mane, kao škrtost nasuprot rasipnosti, sužanjska udvornost nasuprot osorosti, omalovažanje čovjeka nasuprot obožavaju čovjeka itd. Vrlina ima prema tome često svoje sjedište u sredini izmedju dvije oprečnosti. Pored pravednosti, bratstva i ljubavi u prednjem redu vrlina stoje umjerenost, mudrost i staloženost. Daljne posebno naglašene vrline su: uzvišenost mišljenja, darežljivost, zahvalnost, opraštanje, blagost i čednost. Često kudjene mane su: laž, zavist, srdžba, neumjerenost i oholost. Posebnu pažnju posvećuje islamska etika prijateljstvu, društvenosti i raznim staleškim dužnostima. Poštovanje staleških dužnosti bilo je posebno jako razvijeno u organizacijama gradskih obrtnika, t. zv. esnafima (cehovima). Neke etičke crte su zajedničke skoro svim muslimanskim narodima na svijetu, jer im ih islam svom silinom nameće. Takove su crte predanje u Božiju volju, zadovoljstvo s udijeljenom sudbinom, vladanje nagonima i strpljenje.[1])

Treba samo proučiti knjigu „Muslimani u Bosni i Hercegovini. Njihov život i običaji" od Antuna Hangi-a, jednog dobrog poznavatelja Bosne [2]), da se vidi, do kolike su mjere ova naučavanja islamske moralke medju bosansko-hercegovačkim muslimanima stvarno našla odraza.

„Musliman je", kaže Hangi, „uvijek miran i dostojanstven. On govori malo i uvijek pazi, da ne rekne štogod, što jednog čovjeka na višem položaju nije dostojno." [3])

On se, ako je imalo pobožan, kloni laži, a proste izraze i psovku, koja se na Balkanu i u Maloj Aziji pojavljuje u posebnom erotičkom vidu, izbjegava do krajnjih mogućnosti. S relativnom istinoljubivosti bosansko-hercegovačkog muslimana stoji u upad-

[1]) Vidi: Enzyklopädie des Islam, Leiden-Leipzig, članak „Akhlak".

[2]) Meni je časovito pristupačan samo njemački prijevod od H. Tauska „Die Moslems in Bosnien-Herzegowina. Ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche", Sarajevo 1907.

[3]) Hangi, spomenuto djelo, str. 46.

noj opreci naglašena lažljivost Južnosrbijanaca. Na agrarnim procesima protiv muslimana za vrijeme kraljevine Jugoslavije seljaci su u Južnoj Srbiji položili na stotine krivih zakletava, da bi se bezpravno dočepali tudje zemlje. U ono vrijeme, kaže etnolog Vladimir Dvorniković, mogla se — kao bostan na pazaru — za dva tri dinara kupiti kriva zakletva.

Kradja je pobožnom muslimanu krajnje odurna. Zato su u muslimanskoj sredini rijedki prestupi prisvanja tudje imovine. U nekim krajevima Bosne su imovinski delikti skoro nepoznati, jer ih u jednakoj mjeri izbjegavaju i ostali stanovnici zemlje. „Pisac ovih redaka je", piše A. Hangi, „godinama živio u jednoj skoro isključivo muslimanskoj četvrti i nije noću zaključavao kućnih vrata, jer nije bilo potrebno." [1]) Professor Vladimir Dvorniković je prilikom jednog putovanja po Bosanskoj Krajini morao ostaviti svoje auto s vrijednim stvarima na seoskoj cesti. Kad je svoje bosanske suputnike upozorio, da bi bilo potrebno, da netko ostane kod kola, ovi su se medjusobno pogledali, dok će jedan od njih, pokazujući kutiju punu nakita: „Evo, ovo ću ostaviti ovdje; isključeno je, da bi seljaci ovoga kraja štogod ukrali." [2])

Austrijski konzul Wassitsch, opisujući nesigurno stanje u Bosni i Hercegovini u predvečerje austro-ugarske okupacije 1878, ističe veliku moralnu vrijednost bosanskog stanovništva. Nekoliko sedmica prije ulaska austro-ugarske vojske u zemlju vlast je bila u rukama domaćih muslimana. Za to vrijeme nije bilo ni kradje ni nasilja. U gradovima su odličniji ljudi noću čuvali stražu. „Osobito se pazilo i čuvalo one mahale i čaršija, gdje su kršćani i jevreji stanovali i svoje radnje imali, da im ne bi tko šta na žao učinio." [3])

Nakon zaposjednuća Sarajeva po trupama generala Filipovića stanje u gradu je izgledalo ovako: „Predveče istoga dana seoske skitnice, koji su pratili austrijske čete, udruženi s domaćim kršćanskim ološem, stadoše pljačkati muslimanske kuće i dućane po onom dijelu grada, koji su stanovnici uoči okupacije napustili." [4])

Ni u starija vremena neka balkanska plemena nijesu imala mnogo smisla za poštenje. Za vlade kneza Danila, na pr., kralo

---

[1]) Hangi, cit. djelo, 8.
[2]) Vidi: Karakterologija Jugoslavena, Beograd 1939, 789.
[3]) Hamdija Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937, str. 32/33. i 49.
[4]) Isto djelo, str. 60.

se i otimalo u Crnoj Gori na sve strane [1]). Pod tim istim knezom se „za krst časni i slobodu zlatnu" vršilo istrebljenje muslimana u Crnoj Gori.

Tko nije krao i otimao, piše Gesemann, važio je za strašivicu, dok se dobar lopov smatrao ljudinom. „U Risnu se", pripovijeda isti učenjak, „susreli Cuca i Čevljanin. Nakon kraće pijanke nazdravlja jedan drugome: „Živio, junače, lopove i lopovlji sine! Bog d'o, pa ti ovo ime nikad ne ostavilo ognjišta!" Čevljanin skida kapu i klanja se: „Živio mi i hvala ti; samo ljudi znaju, da toliko hvale nijesam zaslužio!" [2])

Ostataka drevnog bosanskog poštenja održalo se sve do u najnovije vrijeme. Evo jednog primjera: Godine 1936 udaje se Marija Borenović iz Budimlić Japre za mjesnog pravoslavnog župnika u Sanskom Mostu. Na svadbeno veselje dolazi skroman musliman, običan čovjek iz naroda, Bego Mujić, pozdravlja prisutne i vadi iz džepa svežnjić, iz kojeg istresa 160 velikih dukata — sufurina. „Evo, Maro, ovo je tvoje!", počinje Bego na veliko iznenadjenje svatova senzacionalnu priču. „Tvoj otac, pokojni Kosta, kad je pošao na Pijavu, da se bori za »cara i kralja«, ostavio je kod mene ove dukate s tim, da ti ih, ako se on ne vrati, predam na dan tvoga vjenčanja. Kosta je poginuo, pokoj mu duši; ti si eto došla do udaje, a evo i meni Bog dao zdravlje i život, pa sam dočekao, da izvršim ovaj amanet svoga dobrog prijatelja." [3])

Ondje, doduše, gdje su sprječeni u svojoj težnji za vrijednošću bosanski muslimani su manje skloni, držati se odredaba islamske moralke. Težnjom za vrijednošću, čini mi se, diktirana je i obilna uporaba vina i rakije medju bosanskim muslimanima, iako je uživanje opojnih pića po islamu zabranjeno. Usljed istog tog kompleksa medju njima su raširene samodopadljivost, mržnja, zloba (pasjaluk) i zavist. Često je pak motiv ovim manama prevelika osjetljivost. Tvrdokorno pristajanje uz unaprijed skrojeno mišljenje je takodjer karakteristična bosanska osobina. U ovoj crti, koja je često družena s nedovoljno razvijenim osjećanjem priznanja za tudje vrijednosti, leži jedan od unutarnjih razloga povremenih svadja medju vodećim skupinama. Dok sitni muslimanski čovjek zna na ganutljiv način odavati priznanje čovjeku boljemu od sebe, osobito ako je u njemu primjetio vitešku oso-

---

[1]) Gesemann, cit. djelo, str. 76/77.
[2]) Citirano po Gesemannovu njemačkom prijevodu.
[3]) O dogadjaju je svojevremeno pisala beogradska „Politika". Vidi takodjer: „Narodna Uzdanica. Književni Zbornik za god. 1943", knjiga XI., str. 155/56.

binu samopregaranja, dotle se unutar vodećih slojeva isticanje tudjih zasluga nekada smatra udarcem protiv vlastite časti i značenja. Razumije se, da se iza ovog bolećivog častohleplja nerijedko krije neka intelektualna ili dapače moralna praznina.

U muslimanskom junačkom pjesništvu susrećemo kao glavnu manu lukavost:

„Devet hilâ, deseto junaštvo." [1])

Kosta Hörmann ju ovako opravdava: „Biva to s prevelika ponosa i prezira prema protivniku, protiv kog je sve dopušteno." Dobri Kosta ne primjećuje, da time dolazi u proturječje s onim obrazloženjem, koje za lukavost daje sama muslimanska pjesma i koje on sam iza toga citira:

„Al' za muku nije ni grjehota."

Istini za volju treba reći, da islam dopušta ratnu varku. Muhamedu se pripisuje izreka: „Varka je pola rata."

„Obično se pak u pjesni slavi junaštvo", veli dalje Hörmann, „pa se i protivniku pravedno i pošteno daje njegova cijena." [2])

U tipično muslimansko opterećenje spadaju stanoviti loši maniri, kao isjedjavanje po kafanama i sklonost površnom kritiziranju „svega po redu" i bistrenju politike.

Počev od konca prvog svjetskog rata pa do u najnovije vrijeme muslimanski je živalj uslijed ubrzanog osiromašenja, koje je izravno ili neizravno promicala i država,[3]) te uslijed sustavnog duševnog trovanja mladeži u etičkom pogledu mnogo izgubio.

U obiteljskom životu bosansko-hercegovačkih muslimana vlada dubok, tradicionalan moral. Slavenski musliman je obično nježan muž i dobar otac porodice. Njemu nije svojstveno poznato balkansko podcjenjivanje žene i braka, pa se iz njegovih usta ne čuju izrazi „Ovo je, da oprostiš, moja žena" ili „Ovo su mi, oprosti mi, moja djeca" ili „Ovo su, da oprostiš, moji roditelji po grijehu", koji su medju nekim brdskim plemenima na Balkanu obični [4]).

Muslimanska žena je čedna i časna (rzli i obrazli), radina, nježna, svojoj djeci i mužu odana. Sva ova svojstva su etički osnovana. Govorljiv dokaz za to pruža haremska lirika. Samo jedna moralno visoka sredina mogla je postati kolijevkom „Ha-

[1]) Hila = varka.

[2]) Vidi: K. Hörmann, Narodne pjesne Muhamedovaca, Sarajevo 1888, knj. I., str. VI.

[3]) Uporedi: „La conduite des autorités serbe envers les musulmans en Yougoslavie", Zagreb 1944 (98 str.).

[4]) Vidi: Gesemann, Volkscharakterologie der Südslaven, Berlin 1928, str. 232.

sanaginice", jedne od najdojmljivijih narodnih pjesama na svijetu, koja je zbog toga postala „biserom jugoslavenskog slavističkog istraživanja" [1]). Medju muslimanima je osobito razvijeno poštovanje majke. Njezina riječ ima često učinka i na zrele muževe. Uz majku se veoma poštuje sestra. Ona se u narodnim pjesmama redovno pojavljuje kao pouzdan oslonac i dobri duh svoga brata.

Muslimanske djevojke su, koliko ih nije zahvatio val feminizma, povučene i stidne. One s puno pažnje i strahopoštovanja susreću starije ljude, osobito roditelje. Svojem bujnom temperamentu daju izraza u brojnim haremskim pjesmama, baladama, sevdalinkama i romancama (ašikluk-pjesmama) te u krasnim rukotvorinama.

Rijedko, i to poglavito u ratnim vremenima, muslimanka stupa jače u javnost. Tada je vidimo, kako sa sabljom u ruci brani čast kućnoga praga i zemlje. Tako se godine 1878 jedna grupa sarajevskih žena hrabro oduprla okupacionim trupama. U narodnim pjesmama se spominju kao junakinje seka Ale Alagića, Junak-Begija, kći bega Ljubovića i Ajkuna, sestra Hrnjica Muje i Halila:

A da vidiš Ajkune djevojke,
Ona prva na kapiju sidje,
Te jamila nadžak od čelika
I razbila vrata od Bagdada.
Ona živa uhvati serdara,
Te mu skide kalpak od bisera
I sveza mu naopako ruke,
Pred carem ga posadila dupke.

Koliko se mnogo držalo do časti žene i djevojke u Bosni i Hercegovini pokazuje uvjerljivo poznata „Sarajevska Kronika" iz 18. stoljeća. Pisac ovog ljetopisa, Mulla Mustafa ef. Bašeskija, sastavio je čitavu listu potresnih tragedija, koje su se za njegova vremena odigrale u glavnom gradu Bosne zbog povrede ženske časti. Nasuprot ovom ljubomornom čuvanju obraza bilo je, kako bilježe neki putopisci, u nekim krajevima Bosne veoma labavih poimanja o moralu. Tako Nijemac Franc Maurer piše, da je nailazio na neke pravoslavne seljake, koji ne zaziru od toga, da svoje djevojke, pa i žene, ustupe drugim muškarcima, osobito putnicima-namjernicima, ako im se to iz bilo kojeg razloga učini svrsishodnim. On priča, da je sam imao priliku dobiti jednu

[1]) „Hasanaginica" je prevedena na sve europske jezike. Njom su se oduševljavali Goethe i Puškin. „Ova muslimanska balada, koja je slučajno došla u europsku javnost", kaže Gesemann, „morala je biti ujedno jedna od najljepših pjesama ne samo slavenskog Juga nego čitavog svijeta, da bi zaslužila milost, da joj se obrati veća pažnja". („Slavische Rundschau" VI., str. 102.)

takovu ponudu — radilo se o ljepušastoj kćerci domaćina — u jednom hanu blizu Dervente. Ne ulazeći u ispitivanje ovih navoda, htio bih upozoriti na činjenicu, da je za vrijeme drugog svjetskog rata prostitucija ove vrste bila jedno od sredstava političke borbe, kojim se ponekad — osobito u talijanskoj okupacionoj zoni — postizavao željeni rezultat. Muslimani se ovim sredstvom uspsrkos svog izuzetno prekarnog položaja nijesu služili, niti bi im to obzirom na njihova uvriježena moralna shvaćanja, koja su tada bila još veoma jaka, psihološki bilo moguće.

U svrhu što boljeg osvjetljenja postojećih moralnih oprečnosti treba upozoriti na moralne prilike, koje se pred nama rastvaraju čitajući realističke romane iz novije srpske književnosti. Bora Stanković je u djelima „Nečista krv" i „Vrela krv" dao sliku preljuba medju bližnjom rodbinom, kakav nije rijedkost medju nekim brdskim stanovnicim središnjeg Balkana. U tim krajevima seljaci žene svoje malodobne sinove, da bi dobili radnu snagu i da bi uzgred mogli živjeti sa snahama. Ima ponekad i obratnih slučajeva, pa sin podržava ljubavni odnos s mladom maćehom. Iz ove sredine potekla je i karakteristična uzrečica: „Ko ne zna, šta je svast, taj ne zna, šta je slast." Treba primjetiti, da je oskvrnuće medju izrazitim Dinarcima nepoznata pojava. Pravoslavni Crnogorci drže izvanredno mnogo do čistoće ljubavnog odnosa i časti. Kod Crnogorca se uopće, usprkos njegove naprasitosti i naglašenog osjećaja više vrijednosti, koji ga kao neuka čovjeka često navode na posvemašnje bagateliziranje drugih, njemu stranih ljudi, ne osjeća ona zastrašujuća moralna neodgovornost, koja ponekad progovara iz djela balkanske gomile istočno i sjeverno od Crne Gore. Ali i Crnogorac ima često drukčija moralna mjerila nego oni Južni Slaveni, koji su do početka 19. stoljeća bili djelomični nositelji vlasti u austrougarskoj i osmanlijskoj monarhiji i sudionici vladajućih civilizacija. „Ima medju Srbima i Hrvatima", kaže tim povodom Dr. Dragutin Kamber, „razlika; stvarnih, kulturnih, moralnih, rasnih, jezičnih, psiholoških razlika, koje još nijesu proučene. Tek su proosjećane, a naučno tek načete. Razlika, za koje moralno i subjektivno nisu krivi ni Srbi ni Hrvati." [1])

Jedan strani promatrač kaže za bosansko-hercegovačke muslimane: „Kod »Turaka« se pored dubokog neznanja općenito susreću dobrota, zahvalnost, darežljivost, vjernost, umjerenost i stoička rezignacija kod svih dogadjaja. Uz to, može se reći, veoma

[1]) Kamber, Mržnja i zločin, „Hrvatski Glas" (Winnipeg) od 27. II. 1951, str. 6.

razvijen osjećaj pristojnosti, većinom dobar odgoj, mnogo takta i prirodne oštroumnosti." [1])

Zanimljivo je čuti, šta o etici bosansko-hercegovačkih muslimana misli poznati hrvatski pisac i političar Dr. Ante Starčević: „Muslimani redovito vjeruju u Boga, u dušu, u budući život. Takav čovjek ne može lako krivičan biti, ili izkati više nego mu zakon dopušta. Drugdje su takovi ljudi rijedki." „Bosansko plemstvo zna za svoje tradicije, ima duševnost, poštenje, zdrav um i ponos, zauzeto je za slobodu ... Ako vam ovaj plemić vidi kraj kuće divljaku voćku, mrzi vas i prezire, jer nieste na nju nakalemili pitomu voćku. Ako vas vidi, da gazite zakone vaše vjere, bila ona koja mu drago, on vas mrzi i prezire. Ako vas vidi, da gazite njivu zasijanu žitom, a možete, makar okolišavajući i čitavu uru, drugim putem proći, on vas mrzi i prezire ... Ako njemu pripoviedate štogod, što on drži, da nije moguće, on uzimlje, da ga lažete, da ga varate i to mu je najveća uvreda. Mogao bi vas i ubiti, ako prokunete Boga, vjeru, svetca. Ako reknete nepristojnu rieč, on vas mrzi i prezire. Ako se pak osvjedoči, a na to je uvijek pripravan, da govorite istinu, od njega nemate vjernijeg i marljivijeg učenika." [2])

„Kad Starčević govori o muslimanima", kaže jedan muslimanski književnik, „imamo dojam, da je morao živjeti medju nama makar deset godina, da mogne s onoliko poznavanja govoriti o našem životu i onako nas sigurnim dokazima braniti." [3])

Visoka etika hrvatskih muslimana našla je i u umjetničkoj pjesmi svog odraza. Evo dva primjera izvan muslimanske sredine:

Stoljeća huje, al' žilama struje
čovještvo, hrabrost: glase se predci,
potomci smjeli jačaju, buje
snažni i častni u odvažnoj djeci.

Ostahu svjestni svetih davnina,
pravedni, hrabri, častni i pravi,
ostahu svjestni slavnih vrlina,
predani časti, borbi i slavi [4]).

I dobrota sjaji iz svakoga oka,
svaka je kretnja kao za te [5]).

---

[1]) Carl Peez, Mostar und sein Kulturkreis, Leipzig 1891, str. 48.
[2]) Vidi: H. Šabanović, Starčević i muslimani, „Novi Behar" (Sarajevo), god. 1941.
[3]) Na istom mjestu.
[4]) Vladimir Jurčić u pjesmi „Na pragu predaka slavnih", posvećenoj profesoru Husejinu Aliću.
[5]) Luka Puljiz u pjesmi „Dobri Bošnjani".

U kućnom životu običavaju bosansko-hercegovački muslimani održavati mir, oni su šutljivi i u dodiru s drugim ljudima u početku strogi i suzdršljivi, ali poslije popuštaju. Bošnjak je čedna priroda, koja stoički podnosi velike poteškoće.

Viši i srednji slojevi muslimanskog pučanstva, koje su pored plemstva sačinjavali obrtnici, činovnici, sitni zemljoposjednici, časnici i dočasnici u vojsci te brojno džamijsko osoblje, su zbog duševne otmenosti, koja im je bila svojestvena bili dobili od svojih kršćanskih susjeda časni naslov „duševni Turci" ili „les islamites d'âme", kako to na francuski prevadja Cvijić u svojoj studiji „La Peninsule Balkanique" (Paris, 1918, poglavlje o muslimanima). Samosavladjivanje i obuzdavanje refleksivnih nagona bilo je kod muslimana neuporedivo jače razvijeno nego kod njihovih inovjernih susjeda, osobito onih iz planinskih predjela zemlje. Posve u suprotnosti s muslimanskim narodnim karakterom su naglost i srdžba, svojstvene srpskom gorštačkom elementu. Ove dvije mane su često osnovne sile-pokretnice junačkih podviga u srpskoj narodnoj pjesmi. Jedan poznati narodni junak, Ljutica Bogdan, dobio je ime po tome, što je prema konceptu guslara (psalmodirajućeg pjevača junačkog epa) bio kako treba ljut. Kad Kraljević Marko počinja kakvu neuravnoteženost ili se laća topuza i noža, da bi započeo kakvo kasapljenje, onda to obično čini u srdžbi. Narodna ga pjesma time i opravdava, ako se kraj poznate psihologije herojskog eposa navadjanje neposrednog motiva djelu nekog junaka može uopće smatrati pokušajem opravdavanja. Svakako guslar i njegovo slušateljsko općinstvo ni ne misle na neko etičko obrazloženje epske dramatike. Za njih je svaki potez njihova junaka-miljenika sam po sebi razumljiv, on im je iščupan iz srca i oni stoje svim svojim bićem za njim, spremni svakoga časa isto to učiniti, što je učinio njihov idealizirani junak. „Tko se od malena srastao sa shvatanjem junačkih pjesama", piše priznati slavista Maximilian Braun, „tko je obikao, izvještaje pjesama osjećati kao uzor i ideal, taj će u povoljnom času biti spreman, da praktično počini ista djela kao junaci iz pjesme. Za to nam je balkanska životna praksa do u najnovije doba pružila dovoljno dokaza." [1])

Ovako obično priprema guslar slušače na neko manje ili više gnjusno djelo:

„Razljuti se Kraljeviću Marko,
Pa dohvati perna buzdovana."

[1]) Maximilian Braun, „Kosovo". Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung. Leipzig 1937, str. 123. Slavisch-baltische Quellen und Forschungen, Heft VIII.

Izboru Karagjorgja, osnivača posljedne srpske vladalačke kuće, za vodju narodnog ustanka protiv Turaka 1804 mnogo je doprinijela njegova karakterna crta, da je bio jako srdit, jedna crta, koja se u agonskoj (herojskoj) sredini tumači kao izraz jakosti volje i energije.

Svi istraživači starije prošlosti Bosne i Hercegovine spominju kao istaknute crte muslimanskog narodnog karaktera slijedeće vrline: samozataju, opraštanje tudjih propusta, nekoristoljublje, darežljivost i držanje date riječi. Turski historičari, kao Âli i Omer efendi Elkazović (18. stolj.) [1]), te putopisac Evlija Čelebi imaju najpovoljnije mišljenje o moralnim osobinama muslimanskih Bošnjaka. Zaključujući po navodima ovih književnika te brojnih putopilaca sa Zapada (Helferta, Hoernesa, Maurera, M. Mažuranića, Kirchner-Schweigera, Lerchenfelda i drugih) medju muslimanima Bosne i Hercegovine je bio dnevna pojava t. zv. īsār (altruizam) iz etičkog okvira futuvve. „Isar" znači: dati bližnjemu u svemu prednost pred samim sobom, osobito, ako se radi o slabijima i bezpomopoćnima.[2]) Narodno bosansko ime za darežljivost „džometluk" jasno ukazuje na nekadašnji udio islamskog viteštva (futuvve) u stvaranju narodne etike bosansko-hercegovačkih muslimana. Riječ „džomet" nije ništa drugo do iskrivljen oblik perzijske pridjevne veze „džovan merd", što znači: mlad muž, vitez (gentleman, Jungbursche). Turski nastavak — luk ili — lik odgovara našem nastavku — stvo, prema tome „džometluk" znači viteštvo (Jungburschentum, chevalerie). Na nekdašnji utjecaj islamskog viteštva na obrazovanje našeg narodnog karaktera upućuje i razvijeno poštovanje konja kao stalnog pratioca i vjernog druga narodnog junaka. Bez gjoge, dorata ili alata nema pravih junačkih podviga. Bez njih i bez lijepa odijela i žena teško je zamisliti bogato iz života proizašlo pjesništvo bosanskih muslimana, njihov junački ideal, pa prema tome i njihov etički uzor.

O darešljivosti i gostoljublju bosansko-hercegovačkih muslimana veli poznati srpski učenjak Jovan Cvijić: „Ljubaznost i srdačnost prema gostima su kod kod njih često razvijenije nego kod raje. Oni će podnijeti najveće žrtve, da bi zadovoljili svoje goste i neće nikada za to primiti nagrade. Nema stvari, koju neće obećati

---

[1]) Omer efendijino djelo je prevedeno na njemački i engleski jezik. Engleski naslov glasi: History of the war in Bosnia during the years 1737—1738 and 1739. London 1830, XIX, 88 str. (Oriental. Transl. Fund). Preveo Ch. Fraser.

[2]) Vidi o ovom predmetu zanimivu raspravu „Das Futuwwa-Rittertum des islamischen Mittelalters" od Franz Teschnera, Leipzig 1944.

prijatelju ili gostu, koji je osvojio njihovu naklonost, pa makar bilo očigledno, da neće moći ispuniti obećanje." [1])

U muslimanskom društvu dolaze do jakog izražaja samilost i blagost (mehko srce, merhamet). Tipični muslimanski „merhamet" je nešto više negoli obična, inače takodjer jaka sousjećajnost Dinarca, toga glavnog tipa našeg patrijarhalnog čovjeka. To je je jedno melanholično-mistično, hladnom razmišljanju nepristupačno milosrdje, koje snažno podsjeća na istočnjački etos. Po svojoj vrsti ono bi prije odgovaralo kršćanstvu nego islamu. Ovo markantno milosrdje spada u utirače puta djelomičnoj mlitavosti i — rekao bih — životnoj umornosti bosanskog muslimana u kasabi i gradu, poimenice pak u njegovu malom svijetu — čaršiji. Nastajanje i uspon bosanskog merhameta su usko povezani s jačanjem mistične duhovne djelatnosti i produbljenjem vjere u usud, u „kismet".

Važnu utjecajnu ulogu odigrale su u moralnom pogledu u muslimanskoj sredini pobožne derviške pjesme poučnog karaktera. Na njima su se napajale poukom generacije muslimanske mladeži, prihvaćajući njihove sentence za misli-vodilje kroz čitav život. Jedna osobito raširena pjesma ove vrste je „Avdija" od Jusufbega Čengića iz sredine 19. stoljeća. Za upoznavanje duha, koji je prožimao ove pjesme, neka budu na ovom mjestu navedena nekolika stiha iz „Avdije":

Krivo nikom Ti ne čini,
Haka na hak Ti ne čini!
Šućur čini, kad je kolaj,
Sabur čini, kad je belaj!
Nehi što je, od njeg bježi,
Već se prava puta drži!
Ti nikoga ne muči,
Svoje srce poturči!
U gafletu ne budi,
Srcu jezik ugodi!
Ovi svijet kîlu kâl,
Ašk ne čini Ti na mâl!
Ako hoćeš mumin biti,
Valja srce očistiti,
Grjehova se pokajati,
Dragom Bogu robovati.[2])

[1]) Cvijic, La Peninsule Balkanique, Paris 1918, str. 548.
[2]) Tumačenje tudjica: haka na hak činiti — na prirodnom pravu jednoga čovjeka osnivati neka prava u svoju korist, udarati kamatu na pravo, šućur činiti — Bogu zahvaljivati, kolaj — lagodno, ugodno, sabur činiti — strpiti se, belaj -nesreća, „kad je belaj" — kad pritisne nevolja, nehi — etička zabrana, gaflet — nemarnost, bezsavjesnost, kîlu kâl — pusta tlapnja, ašk činiti — ljubiti, prionuti uz nešto, mal — imetak, bogatstvo, mumin — vjernik musliman, poturčiti — ovdje pomuslimaniti.

„Avdija“ je — kaže austrijski učenjak Friedrich Krauss, „za muslimana od daleko veće važnosti, nego što se to nama može činiti. On stoji za tim spjevom s čitavom svojom ličnošću, pa je tako taj spjev vremenski dokumenat njegove uljudjenosti, njegova morala.“ [1])

Na stihovima muslimanskog pjesnika Muhameda Uskufi Hevâije iz 17. stoljeća mogla bi učiti i današnja generacija:

„Nije pamet bit' se, klati,
Već na viri biti brati.“

Velik dio ovih popularnih vjerskih pjesama zagovara misao asketskog povlačenja od ovosvjetskog života, kojemu se poriče istinska vrijednost. Samo u duhu ovakove misli mogli su se stvoriti tipovi čovjeka punog nenatrunjene dobrote, ali ujedno i jedinke, koje su s narodnog stajališta značile gubitak, jer su mlitavile odpornu snagu inklinirajući prema carstvu mrtvih. Slijedeći stihovi su tipični za takovu vrstu književnosti:

Kad ja pojdoh u džamiju,
Srete mene naš pejgamber.
Gdje me srete, tu mi reče:
„Ovaj svijet kano cvijet,
Ovaj insan kano behar . . .“

Pomoći siromahu je po shvaćanju bosansko-hercegovačkog muslimana sevâp, t. j. boguugodno djelo. Slabašni ljudi, osobito udovice, starci i djeca kao i svako nezaštićeno biće (garîp ili mahlúk), su predmet osobite etičke pažnje. „Ako musliman ne može prosjaku ništa dati ili može samo malo, on ga neće nikada, poimenice ne bolesnika ili još manje slijepca, odbiti osornim riječima, već će gledati, da ga utješi jednom vjerskom izrekom: „Bog Te učinio bogatim!“, „Bog Ti dao!“, „Bog će Ti pomoći!“ [2]) Evo jednog primjera iz knjige „Život i običaji muslimana u Bosni“ od Antuna Hangi-a: „Jedna siromašna kršćanska udovica, majka šestero nedorasle djece, bijaše pred Božić kupila tovar drva. Budući, da nije imala drva gdje smjestiti, dala ih je istovariti na ulici. Vrijeme bijaše studeno, jadna žena slabo obučena, zbog čega poče cijepati drva, da bi u kući naložila vatru i ogrijala sebe i djecu. Jedan ugledan musliman, koji je tuda slučajno prolazio, ugleda, kako se udovica muči s teškom sjekirom, dok oko nje stoje dječica, drščući i cvokotajući zubima, uze ženi sjekiru iz ruke, izsiječe drva, unese ih u kuću i udalji se žurno, da bi izmakao zahvalama sirotice. On bijaše zadovoljan, da je

---

[1]) Slavische Volksforschungen, Leipzig 1908, str. 19.
[2]) Pischon, Der Einfluß des Islam auf das Sozialleben seiner Bekenner, Leipzig 1881, str. 61.

učinio boguugodno djelo, za koje će ga Allah sigurno nagraditi." [1])

U muslimanskim samostanima (tekijama), hospicima (musafirhanama) i uboškim kuhinjama (imaretima) nalazili su okrepu i odmor nemuslimani kao i muslimani. Profesor Karlo Patsch piše o gostoljubivosti u tekiji šejha Derviša Abdurrahmana Sirrije na Oglavku kraj Fojnice slijedeće: „Ovdje su besplatno primali na hranu i prenočište i posluživali svakoga, tko bi došao, ne pitajući za vjeru. Sirotinja iz katoličke okolice nalazila bi ovdje mjesecima utočište." „Obično je brojna posjeta običavala biti o Mevludu (Muhamedovu rodjendanu), dva mjeseca prije ramazana. Često se objedovalo na 50 do 60 stolova. Za svakim od njih sjedilo je 15 do 20 gostiju." [2])

I najjednostavniji musliman je nastojao, da se u tudjoj nevolji nadje u pomoći. „Naša kafana je zatvorena", pripovijeda jednu karakterističnu sličicu Patsch, „ramazan je, mjesec posta, te kafedžija nakon probdjevene noći običava poći na počinak. Nu nevolja čini bezobzirnim: mi ga budimo. Uljudan kao većina njegovih suvjernika, dobričina je spreman pomoći." [3])

Iz navedenih primjera se vidi, da socijalni osjećaji bosanskohercegovačkih muslimana nijesu ograničeni na njihovu užu sredinu, već se protežu i na inovjerce.

Držanje aga i begova prema kmetovima nije bilo, kako se to obično prikazuje, uvijek oholo i ponižavajuće, već naprotiv većinom čovječno i drugarski. Zategnutost izmedju kmetova i gospodara nastala je uglavnom u zadnje vrijeme turske vlasti usljed opće slabosti carstva, korupcije, opadanja proizvodnih snaga i učestalog konspiratorskog djelovanja tudjih agenata u zemlji. Dosadašnje gledanje na vlastelinske odnose u Bosni i Hercegovini treba nadalje utoliko ispraviti, što niti sve age nijesu bili muslimani, niti svi kmetovi kršćani. U drugoj polovini 19. stoljeća su se šta više kao osobito nečovječni sabirači seljačke desetine (ušra) isticali nemuslimanski zakupnici. „Zakupnici su", piše poznati socijalista Vasa Pelagić, „postali većinom hrišćanske »bakonje«, za koje narod veli, da su kud i kamo gori od Turaka. Prije je seljak pri naplaćivanju desetine i pri pazarivanju prolazio s Turcima upola jeftinije, nego otkako su te poslove uzeli na se rajini sunarodnici — »pravoslavni i krivoslavni«. To je zato, što su ovi daleko okretniji, prepredeniji i grabljiviji i od samih turskih subaša, te se od njih ne može ništa ni otkinuti ni

---

[1]) Hangi, cit. djelo, str. 26.
[2]) Patsch, Drei bosnische Kultstätten. „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", XXXII., str. 150.
[3]) Na istom mjestu, str. 148.

sakriti."[1]) „Zakupnici nijesu gledali na svoju vjeru i narodnost, već su — kažu — »narodu sa ledja derali kožu«, samo da što više prioda dobiju. Tu se nije pazilo ni na dušu, ni na poštenje, ni na vjeru, ni na narodnost."[2])

Utvrdjeno je, da su se posavski begovi, osobito u tjeranju naroda na kulučenje, mnogo ugledali na svoje vlastelinske kolege u banskoj Hrvatskoj, pa se time i objašnjuju mnogi njihovi ispadi. Uostalom feudalizam sam po sebi nije bio čovječan, iako je jamačno nekada imao ekonomsko, društveno i političko opravdanje. On nije ležao u intenciji ni jedne objavljene vjere, pa ni islama. Protiv pljačke i nasilja pojedinih begova ustajali su i muslimani[3]), premda je to za njih pod ondašnjim uvjetima značilo pilanje grane na kojoj su sami sjedili.

Spahija je kmeta obično oslovljavao s kum ili arkadaš (drug). On je redovno već iz gospodarskih razloga morao s njim uljudno postupati, jer mu je o njem ovisila porodica, dok je on negdje u madjarskim stepama ili u divljem Kurdistanu bojevao za carstvo i sultana, i jer je kmet bio najvažniji ekonomski stup zemlje. Kmet u turskom feudalnom sustavu, za razliku od zapadno-europskoga, nije bio vezan za zemlju, pa je imao pravo po svom nahodjenju ostaviti i birati gospodara ili se posvetiti nekom slobodnom zvanju. Kršćanski seljak je dapače bio donekle u boljem položaju negoli muslimanski zemljoposjednik, jer je bio poštedjen od strašnog „tributa u krvi", koji su muslimani-ratujući na svim stranama turskog carstva-morali u tolikoj mjeri doprinositi, da bi se muslimansko muško stanovništvo Bosne znalo toliko prorijediti, da su pojedini džemaati (župe) prestajali ići u džamiju, kako inovjercima ne bi upala u oči osjetljiva prorijedjenost muslimanskog muškinja. O postupanju spahija prema seljacima-zakupnicima sačuvao se jedan vjerodostojan podatak i u djelu Vuka Stefanovića Karadžića. U čuvenom „Rječniku" Karadžić piše: „Jedva spahija ide na selo, da pogleda, koliko je ko požnjeo, već pita na pr.: „Hej Radojica, koliko si kukuruza požnjeo ove godine?" Ako Radojica kaže, da je požnjeo dvadeset tovara, to spahija pita jednog od njegovih susjeda, da li je to istina. Ako susjed potvrdi, veli spahija: „E, mőre, na tvoju dušu!" Kaže li pak Radojica, da je prekasno posijao ili da je mraz kukuruz uništio ili da ga je poplava odnijela ili da

---

[1]) Pelagić, Borbe za oslobodjenje. Istorija bosansko-hercegov. bune u god. 1875—1878. Beograd 1882, str. 81.

[2]) Na istom mjestu, 82.

[3]) Vidi: V. Popović, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861), Beograd 1940, str. 155.

ga je grad razbio, i on ništa ne požnjeo, to veli spahija — tješeći i sebe i njega: — „E, Bog će dati do godine!“ [1])

Ivan Mažuranić je u „Smrti Smailage Čengića“ dao posve krivu sliku bosansko-hercegovačkog bega. On se pri stvaranju ovog spjeva na kojem se evo već nekoliko naraštaja Južnih Slavena napaja koliko protuturskim, toliko protumuslimanskim duhom, nije držao povijesne istine. Po ustašama na okrutan način ubijeni hrvatski književnik-nacionalista Kasim Gujić (izmrcvaren u Zagrebu 1943 god) dokazao je, da je Smailaga Čengić bio supta protivnost tipu nasilnika kakva je — sekundirajući željama Beograda — u svojoj mašti satkao pjesnik Mažuranić. Crnogorski historik L. C. Popović, svakako u ovoj stvari mjerodavan, piše o ćudi i značaju ovog hercegovačkog bega izmedju ostalog: „Smailaga je bio pošten i pravičan čovjek; zuluma po Drobnjacima nije činio.“ [2]) Austrijski učenjak Friedrich Krauss ide još dalje, pa kaže doslovno: „Čengić war der echte, unverfälschte Slave, seine Mörder aber ein entartetes, feiges Gesindel.“ („Čengić je bio pravi, nepatvoreni Slaven, a njegove ubojice izrodjen, kukavan ološ.“) Slično se izražava poznati profesor bečkog sveučilišta Hoernes: „Smailagu je Mažuranić posve krivo i nepravedno okarakterizirao. Naše simpatije su svakako na strani smjelog junaka Smailage, koji prezire smrt, a ne na strani pustahija i noćnih razbojnika Crne Gore.“ [3])

Zabluda je, kad se misli, da su odnosi izmedju muslimana i nemuslimana za vrijeme turske vlade bili uvijek zategnuti i da su razne konfesije gledale jedna na drugu kao na krvne neprijatelje. Muslimani se ni pored toga, što su bili gospoda, nijesu upuštali u izazivanja. Naprotiv, čak ni onda, kada je bilo povoda, da uzvrate šilo za ognjilo, nijesu se dali zavesti na nepravde. Kad su za vrijeme sultana Selima I. (1511—1519) stigle vijesti o sistematskom uništavanju islama putem inkvizicije u Španjaskoj, obratilo se nekoliko osvetljivih priroda na Visoku Portu sa zahtjevom, da se za odmazdu istrijebe svi kršćani unutar carevine. Sultan, koji je i sam naginjao želji, da jednu takovu „istragu“ ostvari, zatraži obligatno pravno mišljenje vjerskog poglavara, šejhul — islama, o šeriatskoj dopustivosti takovog plana. Odgovor staroga čuvara dina bio je: „Kat' ijjen olmaz!“ (Non licet) [4]) U obrazloženju odluke stajalo je medju ostalim,

---

[1]) Citirano po M. Braun, Die Slaven auf dem Balkan, Leipzig 1942, str. 256.
[2]) Popović, Pogibija Smailage Čengića, Cetinje 1912, str. 55.
[3]) Hoernes, Dinarische Wanderungen, Wien 1894, str. 194.
[4]) „Nema nikakve pravne mogunosti, da se prijedlog usvoji.“

da se „nepravda ne može krpiti drugom nepravdom" i da kršćani i židovi imaju po islamskom zakonu pravo na zaštitu muslimanske države i sve dok se oni sami toga prava ne odreknu, nitko im ga ne može uskratiti. Zato je i u to osjetljivo vrijeme stužbeni commercium izmedju muslimana i kršćana bio snošljiv i obazriv.

„Ne da se, posebno nasuprot kršćanskim vjerskim zanesenjacima, dovoljno naglasiti", kaže orijentalista prof. Dr. Enno Littmann, da je islam teoretski doduše intolerantna, ali praktički najtolerantnija vjera. Dva dana nakon osovojenja Carigrada, 1. juna 1453, bila je objavljena povelja snošljivosti (Toleranzedikt), u jedno vrijeme, kada su proganjanja zbog vjere medju europskim kršćanima bila u punome cvatu." [1])

Teško je shvatiti, da bi mogla biti nesnošljiva, prepotentna i zulumćarska jedna sredina, iz koje su potekli slijedeći duboko humani stihovi, u kojima je dat jedan od rijedko uspjelih opisa masovnog ugnjetavanja naroda po bezdušnim gospodarima:

Navalila od Erdelja raja:
„Aman, aman, dva carska vezira,
Što durasmo više ne moremo
Od zuluma i od zulumćara,
Od djidije Rakocija kralja:
Odvede nam konja za jahanje
I otjera vola za oranje,
Još otjera krave od telaca
I bijele ovce od janjaca.
Posječe nam momka za ženidbu
I odvede curu kukavicu.
Stoji buka nejakih telaca,
Stoji bleka malenih janjaca,
Kuknjavina starijeh majaka,
Od jada se slušati ne more." [2])

Izmedju muslimana i kršćana u hrvatskim i srpskim krajevima bile su nekoč česte rodbinske veze. Ivan Karlović piše godine 1519 u Rim, da muslimani s onu stranu granice primamljuju njegove hrvatske podanike, da se presele na njihove zemlje i da ovi s njima već sklapaju i ženidbe.[3])

Krvno srodstvo svakako je povoljno utjecalo na razvoj uzajamnih odnosa medju raznim konfesijama. Muradbeg Tardić, adjutant velikog Gazi Husrevbega (1480—1541) — na pr. — imao je brata kanonika u Šibeniku. Obadvojica braće su se lijepo pazili, pa je kanonik dolazio svome bratu u Sarajevo i u posjete.[4])

---

[1]) „Der Islam", VII/1916, str. 106.
[2]) Vidi: Hörmann, cit. djelo, knj. I., 25.
[3]) Hrvatska Enciklopedija III., 168.
[4]) Na istom mjestu, 168.

Pored krvnog srodstva tri jake moralno-običajne veze su doprinosile jačanju dobrih uzajamnih odnosa. Te tri veze su: komšiluk, kumstvo i pobratimstvo. Komšiluk znači princip dobrog susjedstva. Taj princip je u Bosni često imao značenje vjerskog postulata. Obziri prema susjedstvu bili su svima Bošnjacima sveti. Susjed se ubrajao medju prve prijatelje, pitalo se za njegovo zdravlje, dijelila se njegova tuga i radost, davao mu se zajam i vodila svaka moguća briga oko njega. U kulturno manje razvijenim predjelima Bosne i Hercegovine kult komšiluka bio je postao utjelovljenjem jedne više etičke uljudbe, koja je jamčila poredak i sigurnost života.

Koliko se mnogo nekad držalo do dobrih susjednih odnosa dovoljno jasno dokazuje specifični bosanski pozdrav: „Ostajem zdravo na komšiluku." Ovaj pozdrav se obično upotrebljavao u saobraćaju izmedju uglednijih muslimana i kršćana. Evo jednog primjera iz Hercegovine: Katolički svećenik Dum Filip Djurišić bijaše se 1757 godine potužio kapetanu Zulfikaru Rizvanbegoviću, da neki Bećo Glasov u njegovoj župi zapovijeda i ljude „bihuzûr čini" (uznemiruje). Na to mu odpisuje Zulfikar, da je „čestiti sultan" prepustio njemu upravu u tim krajevima i da je on tu osim Boga jedini gospodar. „Ne trebate od danas nikoga slušati", podvlači on u pismu župniku, a onda kaže: „A tko po sebi hoće da zapovijeda, imati će krepati kakono bijesan kučak i dok ga ja ufatim, imati ću mu kazati, kako će po sebi zapovijedati. — I ostajem zdravo na konšiluku."[1])

U Krajini su se odličniji kršćani i muslimani, kao Petar Keglević i Mustafa Ferhadpašić, medjusobno titulirali „naš susid i prijatelj na Krajini poštenoj". Isabeg Hranušić, prvi bosanski sandžak-beg, naziva u jednom pismu Hercega Stjepana svojim bratom, a Petra Pavlovića svojim sinovcem. Glavne poslove njegove pisarne obavljali su dijaci s kršćanskim imenima, dok su mu gospodarski savjetnici bili katolički Dubrovčani.[2])

Ima sva sila lijepih primjera sloge i ljubavi medju susjedima raznih vjera u tursko i austrijsko vrijeme. O prilikama prije okupacije Bosne i Hercegovine po austrijskim trupama 1878 god. piše povjesničar H. Šerić: „U čaršiji su radili skupa muslimanski i pravoslavni trgovci i obrtnici. Oni su živjeli u nada sve prijateljskim odnosima. Nije poznato, da je medju njima ikada došlo do svadje. Pobožni muslimanski trgovci su običavali za vrijeme

[1]) Vidi: Jedno pismo „Zulfikar-Kapetana" u Glasniku zemaljskog Muzeja u Sarajevu, godište XIV., str. 549—50.
[2]) Vatroslav Murvar, Hrvatsko obilježje Bosne i Hercegovine u tursko doba, „Hrvatska Revija" (Buenos Aires), I. (1951), sv. 2, str. 137.

obavljanja dnevnih molitava u džamiji zatvoriti samo donje dućanske poklopce. Mnogi bi ostavili svoje trgovine posve otvorene. Na otvorene dućane pazili su pravoslavni susjedi i kad bi došao koji mušterija, oni bi ga poslužili." [1])

U regulative patrijarhalnog života, koji su se obzirom na stalne ratove osobito dobro prokušali, spadaju pored komšiluka još pobratimstvo i kumstvo. Pobratimstvo se vrlo rano razvilo u izvrsnu ustanovu, koja je u doba ratova i opće nesigurnosti služila spasavanju brojnih života, odigrav i u nacionalnom pogledu veoma zahvalnu ulogu. Zanimiv opis pobratimstva donosi turski putopisac Evlija Čelebija u čuvenoj „Sejahatnami": „Poslije jedne bitke s Mlečanima i dalmatinskim uskocima na Livanjskom Polju javiše Melik-Paši (1658—1661), da je jedan domaći musliman sakrio nekog zarobljenog uskoka, na što paša naredi, da se obojica smjesta strjeljaju. „Milost, veliki veziru", zapomaga bosanski krajišnik, obuhvativ objema rukama uhvaćenog nevjernika. „Ovome čovjeku dao sam na bojnom polju svoju vjeru, a uzeo njegovu, nazvavši ga bratom. Ako ga dadneš smaknuti, to će on s mojom vjerom doći u džennet (raj), a ja ću siromah pretrpjeti štetu. Moram li pak ja na ovom mjestu umrijeti, to ću s vjerom ovog zarobljenog vojnika dospjeti u džehennem (pakao). Opet ću ja, kukavac, pretrpjeti štetu." Neupućen u situaciju, obrati se paša svojoj okolini: „Hej junaci, šta je ovome čovjeku?" Sakupljeni Krajišnici odgovoriše: „U ovim našim krajevima je od davnina običaj, da kršćani spašavaju muslimane iz ruku nevjernika, ako su s njima sklopili bratstvo uzajamnim davanjem vjere i laznućem krvi. Eto tako je ovaj zarobljenik postao bratom ovoga junaka. On ga je nekoč izbavio iz nevjerničkog ropstva i sad, kad je pao u naše ruke, sakrio ga je njegov pobratim, da bi ga oslobodio i tako odkupio svoju junačku riječ. Ovim on želi uzeti natrag svoju poklonjenu vjeru i vratiti tudju.[2]) Ovakovo bratimljenje nije doduše predvidjeno ni u muslimanskim ni u kršćanskim vjerskim knjigama, ali običaja ove vrste ima kod nas mnogo." „E, kad je tako", uzvrati paša, „pustite ih obadvojicu na slobodu!" U tren oka odskakutaše oba junaka preko polja i izgubiše se u daljini. Mi, prisutni Turci, ostadosmo začudjeni ovim prizorom." [3])

---

[1]) H. Šerić, Iz prošlosti Dubice, „Novi Behar" (Sarajevo), god. XVI., str. 110.

[2]) Delikvent i pašin krajiški tumač namjerno prevadjaju riječ v j e r a bukvalno u i m a n (religio) mjesto u s ö z (riječ), da bi kod paše polučili što jači učinak.

[3]) Evlija Čelebi, Seyahatname, Istanbul 1315 (po H.), sv. 5, 456/457.

Biskup Franjo Baličević (zasjeo na stolicu bosanskih biskupa 1588), koji je poznat po svojim razmiricama s bosanskim franjevcima i po oštrim protuturskim izvještajima, koje se slao u Rim, piše na jednom mjestu, da najveći dio presizanja na crkvu prave „oni Turci, koji su došli iz drugih krajeva“. Prelog na temelju ovog izvještaja drži, da su nasilja, o kojima govore dostavke raznih rimskih pouzdanika, potjecala mahom od tudjih nasilnika, koji su možda samo privremeno boravili u Bosni.[1])

Što se tiče kumstva, razlikovalo se t. zv. šišano ili „suho“ kumstvo od svadbenog ili „mokrog“ kumstva. Muslimansko dijete dobivalo je kuma i kumicu istom pri prvom odrezivanju kose. Ovaj je običaj nadomještao kršteno kumovanje, koje su običavali katolici i pravoslavni. Šišani kum bio je gotovo redovno kršćanski susjed, pa je i ova običajna ustanova imala društvenu, nacionalnu i etičku funkciju.[2])

U svojoj raspravi o „islamitskoj“ etničkoj skupini unutar južnoslovenskih naroda piše Cvijić, ne navadjajući dokazne izvore, da su za ovu grupu karakteristični izvjesni napadi surovosti, koji su — po njegovim riječima — svojstveni nekim skupinama u Maloj Aziji. Bilo bi obzirom na Cvijićev znanstveni glas možda neumjesno, ako bismo ovu njegovu tvrdnju bez daljnjega odbacili. Posve je dopustivo, da su ti „napadi surovosti“, koliko se radi o sporadičnim i samo na stanovite slojeve ili pojedince ograničenim pojavama, mogući. Muslimani Bosne i Hercegovine nijesu, kao ni ma koja druga skupina, etnički posve jednolični. Dokazano je, da ni katolici, a još manje pravoslavni — što smo uostalom već ustanovili —, nijesu čisti od raznih utjecaja azijskih naroda.[3])

Za podkrepu ove tvrdnje dovoljno je samo spomenuti okolnost, da su Južni Slaveni asimilirali velik dio Avara, Huna, romaniziranih Kelta i Ilira, Gepida, Gota itd. koji su u predtursko doba provaljivali do na obale Jadrana. Imena raznih lokaliteta na Balkanu podsjećaju na Avare ili Obre, kao Obrovac, Obri, Obrovo, Obrenovo, Obrovo Polje i dr. Stanovnici malog muslimanskog sela Obri kraj Konjica u Hercegovini i vanjskim obličjem se razlikuju od ostalog seljaštva toga kraja. Nu treba sa svom

---

Radi boljeg razumijevanja u prijevodu sam izvršio manje preinake.

[1]) Milan Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I. dio (1463—1739), Sarajevo, bez naznake godine (1904), str. 145.

[2]) Vidi: Hangi, cit. djelo, 126.

[3]) O turskim utjecajima na Južne Slavene vidi: P. Skok, Jugoslavija i turski narodi. Jugoslavenski istorijski časopis, II. (1936), i Dvorniković, Karakterologija Jugoslavena, Beograd 1933, 226 i 309.

odlučnošću na ovom mjestu utvrditi upadnu činjenicu, da su bosansko-hercegovački muslimani u svojoj apsolutnoj većini po dosljednom osjećanju samilosti i po visokom osjećaju čovječnosti (muruvveta) nadkrilili svoju okolinu. Dok, recimo, bugarska i srpska narodna epika, koje su bez sumnje jedno od najboljih ogledala njihove etičke razvijenosti, vrve prizorima surovosti i zvjerstva, dotle su ti prizori — osobito u drastičnijim oblicima — u muslimanskom pjesništvu svedeni na najmanju mjeru. Za potvrdu ovih navoda dovoljno je citirati priznatog učenjaka Maretića, koji u svojoj knjizi „Naša narodna epika" (Zagreb 1909) piše: „Spomena je vrijedno, da se u muslimanskim pjesmama i u bugaršticama spominje mnogo manje surovosti, okrutnosti i zvjerstva, nego u pjesmama drugih zbirka. Za bugaršticе dodajem posebno, da se i u njima susreću teži ili lakši udarci u obraz."[1]) Pri ovome treba držati na umu, da narodna pjesma ne tumači toliko historijskog junaka, koliko osjećanje, mišljenje i način života one sredine, za koju se pjeva. Guslar zadovoljava najveća očekivanja svojih slušača, a da se pri tome ne nameće sa svojom individualnošću.[2])

Nije na odmet, sjetiti se na ovome mjestu i poznatog zaključka hrvatskog sabora iz sedamnaestog stoljeća, po kojem se svaki Martoloz, t. j. pravoslavni ratnik sa zapadne granice turskoga carstva, koga uhvate na području trojedne kraljevine imade živ nabiti na kolac. Ovakove drastične kazne, diktirane jamačno potrebom, da se stane na put zločinima balkanskih polunomada, nijesu nikada poduzimane protiv muslimana.

Činjenica, da muslimanski narodni pjevač, koji u patrijarhalnim krajevima nije bio samo čuvar narodne priče, nego i odgojitelj, govornik i misaoni predvodnik naroda, nije podlegao izazivačkim utjecajima svoje povremeno manje čovječno raspoložene balkanske okoline ima se, kao što sam spomenuo, pripisati koliko društvenom položaju muslimana i plemićkoj tradiciji njihovih vodećih slojeva, toliko utjecaju islama i starih, pobožnih i trijeznijih, ljudi (adža i ihtijara) na njihov život. Ovu činjenicu treba toliko više cijeniti, što su redovno upravo muslimani bili predmet onih okrutnosti, o kojima Maretić govori, i što su hajduci mahom prepadom i mučki vodili borbu. Neviteški način hajdučke borbe, posebno ubijanja iz zasjede, priznaju bez uvijanja i srpski učenjaci.[3]) Ugledni njemački povjesničar sveuč.

[1]) Toma Maretić, Naša narodna epika, Zagreb 1909, 240.
[2]) Krauss, cit. djelo, 227.
[3]) Cvijeć, Balkansko Poluostrvo. Knjiga I., Beograd 1936, str. 395. Ovu je činjenicu sa stanovišta žrtava u jednoj pjesmi obradio poznati muslimanski književnik Safvetbeg Bašagić (po ženskoj

prof. Dr. Georg Stadtmüller kaže, da muslimanske junačke pjesme po etičkoj dubini i po formalnoj ljepoti spadaju u najvrijedne plodove epskog pjesništva svih naroda.[1])

*

Zadatak hajdučkih družina ocrtava srpska narodna pjesma ovim riječima:

„Iz busije na »Turke« udarati
Ko vukovi na debele ovce."

Hajduci su u genealoškom pogledu predhodnici četnika. Ovi su od njih preuzeli ne samo način rada i borbe, nego i osnovno gledanje na svoje muslimanske i katoličke susjede („Turke" i „Latine"). Hajduci su u tursko doba bili medju potlačenim srpskim stanovništvom često glavni predstavnici herojskog načina života, koji je sve do skora općenito prevladavao medju pripadnicima dinarske rase, uključivši tu i katoličko i muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine, Like, gornje Dalmacije i Novopazarskog Sandžaka. Jaki fragmenti ovog herojskog načina života održali su se sve do dana današnjega u Crnoj Gori i dijelovima Albanije. Za razliku od muslimanskih narodnih junaka (krajiških i hercegovačkih serhatlija) te katoličkih uskoka, koji su — jedni i borbi za „čestitog cara", drugi u borbi za „apostolskog ćesara" — bili u stvari elementi reda i zakona, koji je vladao u državi, hajduci su uvijek naginjali povredi zakona, pa su nerijedko činili prestupke i naprama onim propisima, koje je njihova vlastita narodna i vjerska sredina usvajala kao

lozi izravan potomak Smailage Čengića). Pjesma je za vrijeme prve Jugoslavije bila, kako kaže Maximilian Braun, „iz nacionalnih razloga potisnuta iz tiska". Evo jednog dijela tih stihova:

O, slavljeni srpski vitezovi
Sedam brda i te Gore Crne,
Zar na vjeri biju se junaci
K' o u klancu lakonoge srne?!
Na vjeri ste smakli Redžep-pašu,
Na vjeri ste smakli Mušovića,
Na vjeri ste smakli Bušatliju,
Pa napokon i silna Čengića!
Kamo vjera, ona Vas ubila,
Zar nevjera junaštvo se zove?
Sakrijte se pred svijetlim licem
Vitezova zemlje Hercegove!
Sakrijte se, pa se ne pokažte
Više nigda na bijelu danu
Kao što se niste pokazali
Junacima na bojnom mejdanu!

[1]) Bosanski islam — most Europe prema islamskom svijetu. „Glasnik Islamske vjerske zajednice" (Sarajevo), 1943, svibanjski broj.

ustaljene norme društvenog reda i poredka. Tu nevaljalu hajdučku narav žigoše i srpska narodna pjesma:

„Pokraj sebe sve hrani hajduka,
Da mu izda i krunu i carstvo."

(Iz Petranovićeve zbirke.)

Sve do u najnovije doba hajduci su se pojavljivali čas u ulozi osvetnika i time — većinom nesvjesno — i boraca za slobodu, čas u ulozi običnih drumskih razbojnika. Područje Homolja u istočnoj Srbiji važilo je do u predvečerje drugog svjetskog rata kao leglo hajduka-haramija, koji su ucjenjivali, pljačkali i ubijajali, suradjujući s čitavim nizom na izgled bezazlenih ljudi, a u stvari svojih blagonaklonika ili izravnih pomagača (jataka). Dogodilo se čak, da su hajdučki jataci sjedili na klupama beogradske narodne skupštine kao narodni zastupnici.

Sociološki je razumljivo, da su vrhovni nositelji dinarske violencije medju rajom, kakvim se hajduci s pravom mogu smatrati, etički zaostajali iza glavnih nositelja te violencije medju gospodujućim slojem. Sveučilišni profesor Djordje Tasić je u svojim studijama iz prošlosti Srbije pokazao, koliko je nepovoljno na obrazovanje karaktera balkanskih naroda utjecala sama činjenica, što su bili raja, t. j. onaj dio žiteljstva, koji je gospodarski ovisio o lenskom gospodinu, politički bio stavljen pod tutorstvo, a vojnički bio osudjen na skoro podpunu nedjelatnost. U srpskoj sredini ovaj nepovoljni učinak historijskog društvenog razvoja bio je još pojačan uskoćom političko — crkvenih pogleda, koji su usljed svoje naglašene isključivosti prema vani srpskoj raji zatvarali vidike i onemogućivali jasnije gledanje na svijet i život. U stvari i bez ovog socialoškog obrazloženja zna se, da hajdučija vodi podrijetlo iz elemenata manje vrijednosti. Povijesno je naime utvrdjeno, da su organske preteče hajduka opće-balkanski, predturski, dapače antički banditi.[1])

Već u sedmom stoljeću Balkan je bio na zlu glasu zbog zvjerskih prepada, koje su u njegovim gudurama i na njegovim prometnim žilama vršili nad putnicima-namjernicima i nad mirnim domaćim stanovništvom razni mongolski, avarski, ciganski i romanski pustolovi. Ovaj društveni talog je tokom vremena na Balkanu, poimenice pak na onom području, koje je zaposjeo srpski slavenski elemenat, obrazovao poseban etički mentalitet, u koji je svaka od zastupljenih rasnih skupina unijela ponešto svoga negativnog: priproste instinkte, upornost i neosjetljivost prema tudjoj boli, želju za pljačkom, okrutnost, a u isto vrijeme

[1]) Vidi: Gerhard Gesemann, Heroische Lebensform, str. 89.

i neosjetljivost prema opasnostima, poznavanje prilika, pod kojima se razvija život u mirnim i civiliziranijim naseljima, i često istančanu inteligenciju.

Loši utjecaj nekih starobalkanskin narodnosnih skupina na stvaranje karaktera pojedinih društvenih slojeva unutar srpskog naroda dade se povijesno slijediti sve do u najnovije doba. Profesoru Dru Dušanu Popoviću zahvaljujemo iscrpnu raspravu o dalekosežnom utjecaju samo jednog od tih starobalkanskih elemenata, Aromuna ili Cincara, na razvoj srpskog društva.[1]) Po Dru Popoviću znatan broj srpskih veliki ljudi stoji, po muškoj ili ženskoj lozi, u krvnom srodstvu s Cincarima. „Osnove naše moderne kulture, naš osamnaesti vijek, a u Srbiji prva polovina devetnaestoga vijeka čaršijskog života uglavom pripadaju njima. Što smo dalje od ovog vremena, a bliže sadašnjosti, oni sve manje znače. Danas može se reći njih nema.“ [2]) Pozivajući se na Cvijićev, Erdeljanovićev i Erdujhelyijev autoritet Popović ističe slijedeće duševne osobine Cincara: nevjerojatna sebičnost, grčko-cincarska drobna pamet bez milosrdja i gostoljublja. Osobito se cijene kod njih i smatraju za pametne lukavi ljudi. Opće je shvaćanje, da se inovjercu može učiniti svako zlo, a da to ne bude grijeh. „Od Grka iz vremena, kada su Rimljani stvorili riječ graeca fides nulla fides, pa do Sremčevog Grka, koji zadovoljno trlja ruke kao čovjek kad nekom dobro i na vrijeme podvali, nisu se oni svom mentalitetu ništa promijenili.“ [3])

Vrijedno je ovdje spomenuti, da su se Aromuni u toku prošlosti uvijek odbojno odnosili prema islamu. Cvijić o tom kaže: „Chose curieuse, ils ne s' islamiaint que très rarement“ (Čudnovato, ali oni su vrlo rijetko prelazili na islam).[4])

Upravo kao što četničke grupe tako se i hajdučke družine nikada ne rastavljaju od svog socialnog podneblja. One većinom divljaju izvan vlastitih plemena, protiv drugih narodnih skupina, koje im obično suprostavljaju slične udarne trupe, i protiv Turaka. One se, ako ne budu uhvaćene, mogu u svako doba vratiti u svoju župu i u normalan život plemena.[5]) Ova važna značajka hajdučkih družina dade se djelomično primijeniti na katoličke uskoke ili harambaše, dok je manje primjeniva na muslimanske graničare. Potonji su u svom radu obično upućeni na se i na svoj

---

[1]) „O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije.“ Beograd 1927.

[2]) Popović, cit. djelo, str. 133. Ovdje citirano po knjižici „Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja“ od Dr-a Milana Šufflaya, Zagreb 1928, str. 51.

[3]) Popović, ibid., str. 33.

[4]) La Peninsule Balkanique, Paris 1918, str. 163.

[5]) Gesemann, na drugom mjestu, str. 89.

uži krug, odajući u svojoj organizaciji očite elemente općeislamskog viteštva, t. zv. „futuvve" (Jungburschentum, chevalerie), koje je u doba obadvaju velikih arapskih kalifata igralo u islamskom svijetu vidnu ulou i došlo do osobitog procvata za vrijeme križarskih ratova. Turci su „futuvvu" preuzeli od Arapa putem ratničkih derviških redova i dali joj poseban oblik u graničarskim postrojbama „Gazija" i „Ahija". Muslimansko junačko pjesništvo u Bosni i Hercegovini je sačuvalo spomen na prvi navedeni viteški red, dok je nadimak „ahî", što na arapskom jeziku znači „moj brat", našao — po mom mišljenju — svoju protuvrijednost u srpsko-hrvatskom izrazu pobro, pobratim i s njime se stopio u jedan pojam.

Četništvo je svakako iznakažen oblik herojskog života, šta više — u uporedjenju s hajdučkom tradicijom iz turskog vremena — i iznakaženo hajduštvo, jer mu nedostaju sociološki i povijesni preduvjeti, koji bi ga ikako mogli učiniti opravdanim. Ono je anahrotično već po tome, što je u njemu konzerviran dio sredovječnih odnosa, dio mraka i nazadnosti.

Karakteristično je za crnogorski heroizam, u kojem srpski narod s pravom vidi najlepši izraz svojeg junaštva, da nije sposoban preći u humanitas heroica[1]). Pri višem razvitku on prelazi u apstraktno samoobožavanje i, što je od osobito dalekosežnih posljedica, u političku megalomaniju. Izobličenje herojskog, koje je išlo ruku pod ruku s jačanjem proizvodnih snaga, nestajanjem patrijarhalnih plemenskih odnosa i stvaranjem slobodnog gradjanskog društva, moralo je tako postati velikom opasnošću za razvoj mirnih medjunarodnih i medjuvjerskih odnosa u južnoslovenskim krajevima.

Uska pozevanost četničkih jedinica s njihovim socijalnim podnebljem je ona okolnost, preko koje se da objasniti čudnovata činjenica, da se ni medju obrazovanim srpskim nacionalistima nije našao skoro nitko, tko bi javno osudio izgrede svojih sunarodnjaka. Kritičan promatrač ne može, a da u pasivnom držanju ove inteligencije prema opetovanom vandalizmu njezinih narodnih gomila ne vidi potvrdu onih značajnih riječi, koje je o hajdučiji izrekao profesor Dušan Popović: „Pisati o hajdučiji znači pisati o našoj najintimnijoj moralnoj istoriji, o istoriji naše duše i našeg duha."[2]) Bit će, da u ovoj okolnosti leži razlog, zašto je Le Bon srpskom narodu kao cjelini pripisivao kriminalne instinkte.

Na koristoljubivost kao motiv crnogorskog junaštva ukazuje

---

[1]) Vidi: Gesemann, cit. djelo, str. 227.
[2]) Citirano po časopisu „Neue Ordnung" (Zagreb) od 27. VI. 1943.

i ova anekdota: Pitao kralj Nikola Crnogorca u oslobodjenom Nikšiću, kako se osjeća, na što će ovaj: „Nikako, kneže! Dok je grad bio turski, nije mi ništa falilo; što sam trebao, oteo sam Turcima. Sad je pak sve drukčije."

Nasuprot ovom ovako fundiranom junaštvu stajalo je herojstvo muslimanske pjesme, kojemu je bio zadatak, ogledati se s neprijateljem na polju časti:

Ovnovi se hrane za kurbana,
Dobri konji za duga mejdana,
A junaci za 'vakijeh dana.

Šenluk čine Mujovu Halilu,
Gdje je Bosni obraz osvjetlao.[1])

Bog ubio cara i ćesara,
Gdje ne htješe zaturiti kavgu!
Danas nema rata ni serhata,
Da okušam sreću u dorata.[2])

Krvavom se obrisuje rukom,
Te ti čuva Bosnu od djaura.

Koristoljublje nije izrazita osobina muslimanskog junaka, iako nije bila rijedkost, da su i muslimani za plaću bojevali:

Pa djevojka govori Halilu:
„Hajde barem nakupi dukata!"
„Neću, bogme, pare ni dinara." [3])

Šta ćeš, sinko, da ti sada dadem:
Al' ćeš, sinko, kakva pašaluka,
Al' ćeš, sinko, kakva vezirluka?
A govori Mujagin Halile:
„Neću ništa, sultan padišahu,
Već daj meni tvojega fermana,
Da me niko opanjkat ne može,
Niti mene niti brata moga." [4])

Kad hajduk Smiljanić Ilija šalje darove Elečkoviću Muji u nakani, da se s njim pomiri i izbjegne dvoboj, ovaj demonstrativno donosi djerdjef i preslicu i daje ih slugi Smiljanića:

„Na ih nosi, te podaj Iliji,
Neka prete kako moja žena,
A nek veze kako i djevojka." [5])

Nijesu muslimanski graničari, kako se često misli, bili neki težki bogataši, kojima je lako bilo, činiti velikodušne geste, već pretežnim dijelom puka sirotinja. Narodna pjesma o tom veli:

[1]) šenluk činiti = prirediti veselje, veseliti se.
[2]) car = sultan (u Stanbolu), ćesar = Kaiser (u Beču).
[3]) Svi gornji vitati potječu iz Hörmannove zbirke „Narodne pjesne Muhamedovaca", str. 195—198.
[4]) Hörmann, cit. djelo, str. 497.
[5]) G. Gesemann, Erlangenski rukopis starih srpsko-hrvatskih narodnih pesama, Sremski Karlovci 1925, str. 140.

U Bošnjaka nigdje ništa nema:
Dušeci im zelena travica,
A jastuci studeno kamenje.
Niko nema pare ni dinara,
Da podkuje pod sobom paripa!
Ostala mi u Sarajvu kula,
Tri su joj se oborile ćoše,
A četvrta sohom poduprta.
Oko kule nigdje ništa nema,
Koza bara i ćorava gara,
Seka Ajka i starica majka,
Kvočka kokoš i troje pilića.
Bog ubio iz planine orla,
Odnese mi kvočku od pilića,
Ostade mi troje siročadi!
Toga, jadan, žalim u Sarajvu!

Muslimanski svećenik (imam) upućuje svojim vojnicima prije polaska u boj ovakove riječi:

„Vitezovi, počujte me, da vam kažem jasno,
Na zemlju smo došli, da pomremo časno.
Nit je ovaj svijet vječan nit naklonost Neba:
Il' junak il' mučenik svakom biti treba.
Kad ćemo još dočekati 'vaki Bajram jedan:
Tko pogine, bit će šehid, tko ostane sretan?!"

Prije nego što zatrube bojne trompete, dovikuje vojskovodja ili bajraktar starome imamu:

„Uči dovu, Šuval efendija,
Da bez dove ne ginu junaci!"

Ovo vjersko zahvaćanje u junački etos važan je indicij za genealogiju i karakter muslimanskog junaštva. Gazijom (junakom-pobjednikom) i šehidom (junakom-mučenikom) ne može postati onaj tko ne poštuje vjerske propise o načinu, kako treba voditi borbu protiv neprijatelja. Ti islamski vjerski propisi sadržani su u Kur'anu i u Muhamedovu primjeru. Evo najglavnijih: „Bori se za Božiju stvar protiv onih, koji su se okomili na te, ali ne počini nepravdu, da ih bez razloga napadneš, jer Bog ne voli napadače!" . . . „Bojuj protiv njih, sve dok ne prestanu njihovi progoni. Odustanu li od puta nepravde, onda prestani s neprijateljstvom protiv njih i podržaji ga samo nasuprot tiranu!" (Sura II, 190—191.) „O vjerni, budite Božijim svjedocima djelatnom svojom pravičnošću i ne dosputite da vas mržnja protiv bilo kojeg naroda zavede na bezakonje. Postupajte pravedno, to je bliže pobožnosti, i ispunite vašu dužnost prema Bogu! Zacijelo, Bog vidi šta radite" (Sura V, 8).

„Malo je dobra u najvećem broju njihovih tajnih savjetovanja, izuzam onih, koja su posvećena milosrdju ili dobroti ili pomirljivosti medju narodima! Tko ovo potonje promiče, ugadjajući

željama Gospodnjim, taj će imati velikog udjela u Njegovoj nagradi" (VI, 169).

„Vjernici, budite čuvari pravednosti i položite svjedočanstvo u ime Boga, pa makar bilo na štetu vas, vaših roditelja i rodbine" (VI., 135).

„Ako te netko od tvojih mnogobožačkih neprijatelja zamoli za zaštitu, pruži mu je, da bi čuo riječ Božiju, a potom mu omogući, da nesmetano stigne na sigurno mjesto" (Kur'an).

Neizbrisiv utjecaj islama i islamske moralke osjeća se u skoro svim muslimanskim junačkim pjesmama. Nekada pjesma počinje tipičnom vjerskom evocijom Boga:

Prva riječ: „Bože, pomozi nam!"
Eto druga: „Hoće, ako Bog da!"
Na dobro nam večer omrknula,
A na bolje jutro osvanulo!
Amin, Bože! Hoće, ako Bog da —
S ovo braće i družine redom,
A to drugo, kad nam pridodje,
Na ovome mjestu i svakome,
Da ga češće, braćo, spominjemo
I svake se muke zaklonimo! [1])

Pobožna dobrota i osjećajnost progovaraju i iz muslimanskih lirskih pjesama, kao

„Zar te neće ganut tuga?
Zar te nije strah od Boga?"

u pjesmi „Sabljo moja roditelja moga" i slični stihovi u drugim pjesmama.

Prof. Vladimir Ćorović smatra „specifični muslimanski moral" uz poseban leksikon osnovnom razlikom izmedju srpskih i muslimanskih junačkih pjesama.[2])

„Junaci se muslimanskih narodnih pjesama", piše Krauss, „nijesu smatrali pozvanim, da biju boj za fanatizam kojekakvih derviša. Oni nijesu ratovali protiv žena, djece, kršćanskih svećenika i crkava, jer je takovo vodjenje rata važilo za neviteško. Raspirivanje vjerske mržnje poduzimali su i poduzimaju nažalost još uvijek zastupnici ljubavi, blagosti, pomirljivosti i dobrote, ljudi, koji su se zavjetovali, da će živjeti u siromaštvu i čednosti, a u stvari trče za bogatstvom i plivaju u razuzdanosti, zatim političari i lažni historiografi, koji svoju nesposobnost, da pronadju i shvate istinu nastoje prikriti licemjernim domoljubljem i istim takovim uvjeravanjima o odanosti svojoj vjeri." [3])

---

[1]) Vidi: Prilozi proučavanju narodne poezije (Beograd), II., sv. 1, str. 112.
[2]) Vidi: Srpski Književni Glasnik 31/7, str. 549.
[3]) Citirano djelo, str. 3.

Iz držanja muslimanskog junaka prema protivniku progovara nepatvoren viteški duh. Njegovo herojstvo ne nalazi zadovoljenje u mrcvarenju neprijatelja nego u pobjedi. Koliko je neprijatelj vredniji toliko je veća vrijednost pobjeditelja. Narodna pjesma spominje čak slučajeve, da se savladanom neprijatelju poklanja život, da bi se i poslije imao s kime mejdan dijeliti:

„Nećemo mu glavu odsijeći,
Jer je bio junak od mejdana,
Bez ovakvih od srca junaka
S kime bismo, beže, bojevali?
Odkud šana za šanli-zemana?“ [1])

* * *

I izvan pobratimske veze domaći muslimani su se zalagali za svoje kršćanske susjede. Crnogorski junak i sabirač narodnog blaga Marko Miljanov donosi u svojim „Primjerima“ dirljiv primjer takovog zalaganja, kad se sandžački paša zauzima kod vezira za crnogorskog junačinu Iveza Vukova, nudeći glavu svoga sina miljenika namjesto Ivezove. Bilo bi pogrešno držati, da odgovarajućih slučajeva nije bilo i na nemuslimanskoj strani. Nu pored svega ostaje činjenicom, da je u protivničkom bojnom lageru pojava niskih ratničkih instinkata bila daleko normalnija nego u muslimanskim redovima. Ona je osobito u novije vrijeme znala često zagušiti svaki osjećaj plemenitosti. Dok je u agonu vladao željezni zakon pružanja utočišta, dotle je u novonastalom vremenu, u sutonu bogova, svaki zakon izgubio vrijednost. Nema više u neprijateljskom lageru kuće, u kojoj se može dobiti utočiste, nema više pobratima niti zadane vjere, nema svijesti o krvnom srodstvu. Bojni pohodi balkanskih vojničkih i poluvojničkih postrojbi u tudje krajeve bili su u toku prošlog i ovog stoljeća usko povezani s nizom divljačkih prepada na nezaštićena naselja, nizom otimačina, zaplotnjačkih atentata, masakriranja, paleži i silovanja. Novija bugarsko-srpska ratna povijest ispunjena je nadmetanjem u iznalaženju okrutstva, kojima je jedan protivnik gledao drugoga što bolnije pogoditi. Takav način borbe leži u naravi primitivnog gorštaka, kojemu je načelo „Tko se ne osveti, taj se ne posveti“ dio vjere i od koga on ne odstupa čak ni onda, kad je kao protivnik u pitanju njegov najbliži srodnik po krvi i jeziku. („Tko ti je iskopao oko? Brat, zato je duboko.“ Balkanska narodna poslovica.)

Za vrijeme Balkanskih ratova, poimenice 1913 godine, i u toku

[1]) Citirano po Gesemannovu njemačkom prijevodu. Gesemann, Ibid., str. 217 f. — Tumačenje tudjica: mejdan — bojno polje, šan — slava, šanli — slavan, zeman — doba.

prvog svjetskog rata (1916) redovna srpska vojska je u zaposjednutoj Albaniji počinila takova grozna nedjela, kakovima su po vrsti i obimu ravna samo još barbarska kasapljenja po Novopazarskom Sandžaku, Hercegovini i Dalmaciji izmedju 1941 i 1945 godine. Kao potonjeg puta tako je i tada sav u gnjev pretvoreni balkanski vitalitet bio uperen protiv muslimana i katolika. Evo šta o tome kaže srpski savremenik albanskih dogadjaja, socijalista Dimitrije Tucović, što služi na čast i njemu i njegovim srpskim istomišljenicima: „Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi, u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne. Verna slika tih varvarstava iznesena je u dopisima iz Arbanije u »Radničkim novinama«, u člancima »Krvna osveta soldateske« i »Crnogorski bes«."[1])

Za život Arbanasa pod vladom okupatorske soldateske, kaže Tucović, nije nitko nikom odgovarao. Svi izvori života toga nesretnog naroda bili su presječeni, ljudi i stoka ostavljeni bez hrane, dok je pljačka bila dodijala „i malom i velikom, i bogatom i siromašnom". Užasne slike bijede i gladi po Skadru i drugim pribježištima prignječenog naroda upotpunjavale su ovo mučeništvo.

Evo sad jednog isječka iz krvave bilance četničkog djelovanja u Bosni i Hercegovini do kraja 1943 godine prema članku Dra Teodora Uzerinca „Die Geheimnisse der Ravna Gora", objavljenom u „Neue Ordnung" od 14. maja 1944:

„Zimi 1941—42 ubijeno je prema izjavi četničkog mjesnog zapovjednika Sergija Mihajlovića u Foči i Goraždu okruglo 5000 muslimana. O Božiću 1941 god. upalo je 30 četnika u kuću katoličkih časnih sestara u Goraždu, gdje su našli četiri redovnice, silovali ih, zaklali i bacili u Drinu. Sredinom januara 1943 major Pavle Djurišić izveo je u kotaru Bijelo Polje „akciju čišćenja", pri kojoj je 49 selâ zapaljeno, nekoliko hiljada muslimana, mahom kućne čeljadi, ubijeno i oko 2000 vagona životnih namirnica i stočne hrane oteto. U vremenskom razmaku izmedju 2. i 6. februara 1942 godine izvršeni su prepadi na 172 muslimanska naselja u kotarevima Plevlje i Priboj. Tom je prilikom umoreno oko 4200 muslimana. U toku ovih sustavno pripremljenih akcija odigrao se čuveni jutarnji pokolj u Kasindolju, kad su seoski

---

[1]) Vidi: D. Tucović, Srbija i Albanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije. S predgovorom Milovana Djilasa. Beograd-Zagreb 1946, str. 109.

domaćini bili iznenadjeni pri molitvi u džamiji i na zvjerski način izmrcvareni. Tom je prilikom u selu Poljanić silovano 10 muslimanskih djevojaka izmedju 16 i 17 godina. Tim su sirotama razularene horde nakon izvršenog obeščašćenja probole kolcima spolne organe i tako ih usmrtile. Hadžiji Džaferu Begoviću su četnici ogulili kožu s glave i prilijepili cedulju s natpisom „Muslimanka s velom", pa ga takova vodili sa sobom, da im razveseljava društvo. U jednom selu su naslagali 47 muslimskih lješeva jedan preko drugog, prikačili cedulju „Turska Džamija" i s te žalosne gradjevine obavljali nuždu. Malo drukčije su se u to vrijeme izrugivali vjerskim svetinjama muslimana u Beogradu, gdje je — recimo — poznata mejhana „Balalajka" pretvorena u „Batal-džamiju". „Stotine provjerenih slučajeva pljačke, paleži čitavih sela, masovnih ubijstava i silovanja od strane četnika desile su se za vrijeme talijanske aneksije i okupacije", završava Dr. Uzorinac.

„Borba" u broju 20 od mjeseca aprila 1943 iznosi statističke podatke, po kojima su četnici već do u ono vrijeme ubili oko 16.000 žena, djece i staraca. U isto vrijeme je pod njihovom strahovladom u zaposjednutim krajevima Bosne — po pisanju „Borbe" — netragom nestalo oko 70.000 pripadnika civilnog stanovništva. Svakako, da je najveći dio ovih „netragom nestalih" osoba bio u stvari ubijen. Radilo se, dakako, skoro isključivo o muslimanima, jer su četnici u Bosni i Hercegovini, osobito u prvim danima rata, redovno operirali unutar muslimanskih naselja, gdje su provodili u djelo svoj sistem „represalija".

Jugoslavenski general Kosta Nadj, koji je u rano proljeće 1942 godine sa svojim partizanskim odredima protjerao četnike iz Foče, opisuje sjećanja na taj nesretni grad slijedećim riječima: „Ne sjećam se, da sam ikad u životu vidio nešto jezivijeg od onog, što smo zatekli u tom gradu. Razularena četnička rulja formalno je plivala u ljudskoj krvi. Most na Drini pružao je groznu sliku. Na njemu nije bilo ni jednog pedlja zemlje, koji ne bi bio zasićen krvlju poklanih. To je bilo stratište nedužnog muslimanskog naroda — prava klaonica. Pod mostom mnogo lješeva. Povezane žicom, medjusobno isprepletene njome, četnici su preklane ljude i žene bacali s mosta u rijeku. Mnogi se zapletoše o stupove mosta. Životinjsko divljanje, gore od onog najkrvoločnijih zvjeri. Žene i djevojke prije klanja silovali su na očigled roditelja, muževa i braće. Strahote se ne daju opisati." [1]

Jedan kritički osvrt na moralno naličje četničkih jedinica sadrži zapovijed četničkog komandanta Jezdimira Dangića od

[1] „Vjesnik" (Zagreb) od 25. V. 1952.

27. 1. 1942 pod brojem 4. — „Iza borbenih redova", kaže Dangić, „kretali su se pljačkaši iz pozadine i na veliku žalost i sramotu i žene sa njima, da pljačkaju, ruše, razbijaju i pale imovinu, koja je trebala da posluži našoj daljnoj borbi. Postali su najbolji pljačkaši sveta, da me je stid, što se Srbinom nazivam. — Takav narod ne zaslužuje slobodu, nego ropstvo i sramotu." Komandant Dobrivoje Jevdjević, veli u dnevnoj zapovijesti od 13. 4. 1943: „Bili su junaci, kad su pljačkali i klali žene, a postali su kukavicama, čim je pukla prva puška." [1])

Najopasnije četničko razbojište bio je 1941—44 jugoistočni kraj Bosne, predjeli, koji leže na cesti Rogatica — Foča — Prijepolje. Ova činjenica potkrepljuje našu tvrdnju, da izmedju hajdučije i predstavnika militantnog velikosrpskog nacionalizma postoji jaka unutarnja veza, koja se očituje ne samo u jednakom načinu djelovanja, nego i u podudarnosti topografskog smještaja operacionih baza. Oblast oko Rogatice — Foče i Prijepolja je naime od davnina bila obljubljeno stjecište pustolova, razbojnika i političkih odmetnika. Na nekdašnju ulogu lako zapaljivih, neobuzdanih romanskih pastira u ovome kraju ukazuje i ime planine Romanije, gdje su se vrlo često, pa i za vrijeme posljednjeg rata, nalazila odmetnička legla. Francuski putopisac Qiclet izvješćuje 1658 godine, kako je prolazeći Romanijom sa svojom pratnjom naišao na 30 lješina od ljudi, koje su romanijski razbojnici na žalostan način masakrirali. Nedaleko od lješina ležao je jedan sanduk, koji su hajduci bili obili, da bi došli do novca.

Nije teško naći literarnu potvrdu za okrutnu narav stanovitih socijalnih i rasnih slojeva na području Balkana. Ja sam već u toku dosadašnjih razlaganja donio za to nekoliko uvjerljivih dokaza. Evo neka tome posluži i jedna pobliža analiza karaktera narodnog junaštva, kako se taj odrazuje u stihovima guslareve pjesme.

U svojoj raspravi „La Civilisation dite Balkanique" grčki učenjak Georges A. Megas konstatira: „Srpski junak se ne nalazi uvijek na području herojstva. Njemu nijesu strane grube i odvratne akcije. On se ne ustručuje iskopati oči ili osakatiti čovjeka, kao što to na jezovit način čini sa Rosandom, lijepom djevojkom, koja ga ne podnosi i naziva turskom pridvoricom. Bez i najmanje skrupula on ubija kćerku arapskog kralja, koja ga je oslobodila tamnice i s njim se zajedno dala u bijeg." [2])

---

[1]) Citirano prema Uzorinčevu članku na njemačkom jeziku.
[2]) „L' Hellénisme contemporain", godište 1950, svezak za januar-februar, str. 25.

Umorstvo Arapke-djevojke po Kraljeviću Marku narodna pjesma opisuje ovako:

„A uza me Arapka djevojka,
Zagrli me crnijem rukama;
Kad pogledah, moja stara majko;
Ona crna, a bijeli zubi.
To se mene mučno učinilo,
Ja potegoh sablju okovanu,
Udarih je po svilenu pasu.
Kroz nju sablja, mati, prolećela;
Prihvatih se mojega šarina,
Još Arapci glava progovara:
»Bogom brate, Kraljeviću Marko!
Nemoj bolan mene ostaviti!«
Tu sam, mati, Bogu zgriješio,
A veliko blago zadobio,
Te ja gradim mloge zadužbine.“ [1])

Srpski učenjak P. P. Gjorgjević napisao je u svojem „Kratkom pregledu srpskih narodnih pesama“ [2]) ove značajne rečenice: „Pesme o Kraljeviću Marku čine naš narodni romantični ep, jer je zaista ovaj naš junak nad junacima pravi tip srednjevekovnog viteza, kojim bi se rado ponosili i narodi veći od našega. Ali Kraljević Marko je nešto više od tog: on je predstavnik celog našeg naroda, onakvoga, kakav je on u istini.“ Kod ovakvog stanja stvari bit će logično i opravdano, ako pri ovim našim razmatranjima svu svoju pažnju usredotočimo upravo na Kraljevića Marka. U ovu svrhu neka služi niz citata iz poznate zbirke narodnih pjesama od Sr. J. Stojkovića.[3])

Već na prvim stranicama ove knjige upada u oči pjesma pod naslovom „Marko ubija Andriju“ (str. 50). Andrija je bio Markov brat, koji se takodjer u narodnoj pjesmi često slavi. Po konceptu ove pjesme Marko je ubio Andriju u svadji oko plijena.

U pjesmi „Marko pogubio ljubu“ (str. 159) nalaze se ove jezive pojedinosti o tome, kako je Marko bez vidljiva razloga spalio svoju ženu:

„Uze ljubu za bijelu ruku,
Ter je vodi u bijele dvore,
Namaza joj kose vrhu glave,
Ter zapali kose vrhu glave.
Kad dogore do očiju crnih,
Jadna ljuba Marku besjedila:
Vaj Boga ti, Kraljeviću Marko!

---

[1]) Sr. J. Stojković, Kraljević Marko. Beograd-Novi Sad 1922, str. 192.
[2]) „Brastvo“ III., Beograd 1889.
[3]) Kraljević Marko. Zbirka 220 pesama i 90 pripovedaka narodnih, pokupljenih iz svih krajeva srpskih i ostalih krajeva jugoslavenskih zemalja. Probrao i sredio Sr. J. Stojković, Beograd-Novi Sad 1922.

Što sam ja ti danas sagriješila,
Da me takom mukom mučiš, Marko?
Utrn' oganj, Kraljeviću Marko,
Da ne gore oči moje crne,
Dosta su te l' jepo pogledale!"

Daljni stihovi opisuju sagorjevanje nesretne žene do izdahnuća. Ovaj porodični auto da fe je isprekidan jaukanjem čeda iz majčinske utrobe, koju obuhvaća plamen. Dječji plač podubudjuje junaka, da se urazumi. On uzima nezrelo čedo i nosi ga majci, koju potom proklinje, što ga je nagovorila, da tako umori svoju „vjernu ljubu".

Poučno je na ovome mjestu donijeti slijedeću paralelu, koja potječe iz jedne kršćanske pjesme:

Moli im se Milja čobanica:
„Aj, Boga vam, dva Turčina mlada,
Odrešite mi moje bele ruke,
Da posviram u sviralku zlatnu!"
Odrešiše dva Turčina mlada,
Odrešiše Milji bele ruke."

Nevjernoj djevojci Marko vadi oči, pa je pušta u goru:

Da s' prebija od jele do jele
Kano pčela od cv' jeta do cv' jeta,
Nek se kaje za nevjeru crnu! (str. 102.)

U pjesmi „Marko i ban od Vipera", koja obradjuje izdaju Markove sestre Jelice, nalaze se ovi stihovi:

„Kojom bi me smrću umorio:
Il' bi mene na oganj ložio?
Il' bi mene na kolac nabio?
Il' bi mene s konjma pogazio?
Ovom bih te smrću umorio:
Izveo te drumu na raskršće,
Kud prolazi svijet i krajina,
Pusti drumi na četiri strane;
Rasjeko te na četiri pole,
Objesio na četiri soje,
Kad prohodi svijet i krajina,
Kad prohodi, nek se tomu čudi,
Gdi je zete šuru isjekao."

U istom spjevu susvećemo scenu bestijalnog ubijanja djetešceta iz naramka:

„Ona nosi sestrića Cvijana,
Marko njojzi izmače Cvijana,
Pa ga baci nebu pod oblake,
Na bojno ga koplje dočekao:
Od zla roda, nek nije poroda!" (str. 54/55.)

Markova sestra ne zaostaje po okrutnosti iza svoga brata, kad ubija Ivu Senjanina (str. 56):

„Pa mu vadi nože okovane,
Pa ga kolje kao malo janje,
Pa pobiže dvoru bijelomu."

Marko se pojavljuje i u ulozi običnog ucjenjivača, koji po primitku zatražene odkupnine, krši riječ i čini pokolj. Tako banica od Zadra gubi ne samo muža i troje djece, nego i veliko blago, koje je poslala Kraljeviću Marku u nadi, da će osloboditi svoje mile i drage:

„Šalje ona, što je isk' o Marko.
Kad to primi Kraljeviću Marko,
On posiječe bana Zadranina
I njegova tri nejaka sina." (str. 231.)

Ljubomoran i u strahu, da bi mogao biti preteče̊n u junaštvu, Marko ubija vlastitog nećaka (str. 247):

„Nek s' ne legu zmije ni gušteri,
Kada nema od mene jačega,
Neka nema ni mojega nećaka!"

Zanimivo je, zadržati se kod ove, u pjesmi iznesene, uporedbe junaka sa zmijama i gušterima. Ona ukazuje na sumnjiv karakter balkanskog junaštva, u svakom pak slučaju na njegovu udaljenost od humanitas heroica, kako je to već Gesemann utvrdio.[1]) Animističku podlogu toga junaštva podcrtava i jedna narodna pitalica u zbirci Vuka Vrčevića: Pitali Marka: „Kako postade toliki junak?" „Naučio sam od djece i paščadi", odgovori Marko.

Omer paša Latas, zapovjednik turske vojske u Bosni i Hercegovini burne godine 1862, ocrtao je Crnogorce kao junake ovim riječima: „Kad neprijatelja tuku, junaci su kakvima nema ravnih. Kad pak počnu bježati, onda su gori nego zečevi." Ovu Omer-pašinu karakteristiku crnogorskog junaštva, koje je — u to nema sumnje — sadržajno vrijednije nego izrazito srpski junački etos, donosi Gesemann u okviru svojih razmatranja o herojskom čovjeku, jer ju očito smatra objektivno ispravnom. Uistinu, bijeg iz borbe može s čisto biološkog stajališta biti posve normalan i zdrav. Nu upravo ova osobina crnogorskog junaka odaje više nego išta drugo primitivnu osnovu njegova herojstva, po kojoj stoji u diametralnoj opreci s povijesno utvrdjenim likom muslimanskog junaka, koji se svijesno bori i srlja u smrt za svoje ideale. Pasti u borbi za ideale i postati šehid (mučenik) ili iz borbe izaći kao pobjeditelj je za metafizički odgojenog muslimanskog junaka nekako jedna te ista stvar. Srpski junak, recimo Marko Kraljević, nikada ne pada u borbi. Poznato je, da se u islamu više nego i u kojoj drugoj vjeri (osim možda u katoličkom kršćanstvu) osjeća blizina umrlih ili — još više — za vjeru

---

[1]) Uporedi stranicu 31 ove radnje!

poginulih velikana. To poštovanje historijske veličine i mučeništva osniva se na samome Kur'anu, koji za velikane duhom i mačem, koji su se borili na pravome putu i u toj borbi dočekali svoj zemni kraj, kaže: „Ne, oni su živi, samo neupućeni to ne primjećuju!“

Idealizam i mistika znaju često pokretati muslimane i katolike. Tvrdi se, da je to opća hrvatska značajka. Otuda često uočljiva razlika izmedju nastupanja Hrvata na jednoj i Srba na drugoj strani u borbi za opstanak. Ta se razlika, pored ostalog, odrazuje u većoj umješnosti srpskoga čovjeka, da se snadje u svakoj životnoj prilici, naprama nerijedko svijesno prakticiranoj nespretnosti Hrvata, koja je u stvari izraz njegove načelnosti i vjere u ideale. Bit će, da Hrvati — medju njima i bosansko-hercegovački muslimani — ozbiljnije i etički dublje proživljuju dogadjaje od bitne važnosti i da zbog toga znaju više i ustrajnije trpjeti nego Srbi. Ovo je, dakako, često razlog, da manje brzo iznalaze mogućnosti svog biološkog boljitka. „Životinja u šumi“, piše Amerikanac Dr. Arnold A. Hutschnecker — opravdavajući ovakav tip ljudi —, „ne osjeća nikakve obaveze, da se svakom napadaču junački opre. Ako se nadje suočena s jednim sebi nepoznatim neprijateljem, ona će se ravnati prema izgledima, da li će borbu dobiti ili izgubiti. Ona se nipošto ne stidi pobjeći pred neprijateljem, koji je jači. Izvući se iz jednog neodrživog položaja bijegom nije nikakav kukavičluk, već samoodržanje. Mi bismo trebali uspjeo bijeg smatrati isto tako pobjedom kao uspješno završenu borbu; prema prilikama može jedno i drugo biti zdravo i spasavajuće.“ [1])

Pjesma „Marko i Musa Kesedžija“ sadrži epizodu odsjecanja ruke kovaču Novaku. Ovo sakaćenje ima razlog u okolnosti, da majstor Novak zna kovati bolje sablje od Markove:

„Pruži ruku, Novače kovaču,
Pruži ruku, da ti sablju platim!“
Prevari se, ujede ga guja,
Prevari se, pruži desnu ruku.
Manu sabljom Kraljeviću Marko,
Odsječe mu ruku do ramena:
„Eto sada, Novače kovaču,
Da ne kuješ ni bolje ni gore;
A naj tebe stotinu dukata,
Te se rani za života tvoga.“ (str. 277/78.)

Slijedeća pjesma pruža, nasuprot tome, svijedočanstvo o suzdržljivosti muslimanskog junaka, čak i onda, kad je izazvan:

---

[1]) Hutschnecker, The Will to Live, New York 1951. Citirano prema časopisu „Das Beste aus Reader's Digest“, Mai 1952.

Skoči vezir sa nova dućana,
Za dizgin mu uhvati dorata,
A veli mu tursko momče mlado:
„O vezire, pušćaj mi dorata!"
Vezir neće, da pusti dorata.
A veli mu tursko momče mlado:
„O vezire, carski murtatine,
Pušćaj dora, odsjeć' ću ti ruku!"
Neće vezir, da pusti dorata.
Opet momak govori veziru:
„Pusti dora, odsjekoh ti glavu!"
Pa na sablju naslonio ruku.
Vidje vezir, gdje će poginuti,
Pa mu pusti široka dorina.[1])

Guslar je svijestan činjenice, da je njegov idealizirani junak nad junacima težak slučaj, sve kad se bavi najobičnijim poslovima:

„Teško Turkom trgujući s Markom."

Marko je izrazit elemenat nereda i balkanske nedisciplinarnosti:

„Car Sulejman jasak učinio,
Da s' ne pije uz ramazan vino,
Da s' ne nose zelene dolame,
Da s' ne pašu sablje okovane,
Da s' ne igra kolom uz kadune:
Marko igra kolom uz kadune,
Marko paše sablju okovanu,
Marko nosi zelenu dolamu,
Marko pije uz ramazan vino."

Upozoren na slovo zakona, Marko dohvaća kupu vina i razbija je o glavu čauša, koji vrši svoju dužnost.

„Pršte kupa, a pršte i glava,
I proli se krvca i vino." (str. 298.)

Marko ne voli konstruktivan rad. Na majčine savjete, da se dade na koristan posao, jer „u četništvu dobra nema" (nar. pjesma), Marko uzima ralo i volove,

„Al' ne ore brda i doline,
Već on ore careve drumove." (str. 218.)

Samilost rijedko obuhvaća junaka Markova kova. Teško neprijatelju, koji mu dopadne šaka. Njegova je sudbina time zapečaćena. Ostane li koji slučajem na životu, jest će čemeran hljeb ili travu i korjenje:

„Vuko 'rani bega Podunavca,
Držao ga sedam osam dana,
Pa mu zobi i sijena daje." (str. 373.)

---

[1]) Hörmann, cit. djelo, sv. I., 458.

Već kao mladić Marko je okrutan ukoljica. U pjesmi „Vila uči Marka megdanu" (str. 222) on ubija tursko dijete — jedinca u majke —, koje ga „umiljato moli", da mu poštedi život,

„Jer će majka od žalosti pući,
Ako čuje, da sam poginuo.
„Za to Marko haje i ne haje,
Pak ga hvata za grkljan pod vratom,
Pak ga hita na crnu zemljicu.
Kako ga je lako zahitio,
Crnu zemlju njime je razbio,
Al' se Turc ne pomiče više,
Već izdahnu i dušicu pusti."

„Marko je", kaže Stojković, „krv od krvi narodne — na njega je srpski narod preneo i dobre i loše osobine svoje, gradeći u njemu sliku velikog junaka po svom nahodjenju i poimanju. Neke od tih mana zajedničke su crte skoro svih starijih junaka (na pr. prekomerno piće, samovolja i jogunstvo, lukavstvo . . ., te su ih narodni pevači uzimali kao nerazdvojne od junaštva" (str 9). Stojković pokušava opravdati neke osobito grube i surove mane Markove, kao vjerolomstvo, surovo nemilosrdje i osvetljivost, jer da „ne odgovaraju ni opštim crtama njegova karaktera, niti crtama narodnim". Kako Stojković može tvrditi, da te mane ne odgovaraju Markovu karakteru, teško je shvatiti, kad on sam na početku svoje knjige naglašava, da historija o kralju Marku malo zna. Prof. Stojković pak svakako griješi, kad tvrdi, da recimo osvetoljubivost nije karakterna osobina guslareva, jednako kao i njegove slušateljske publike. Odakle, ako ne otuda, narodna krilatica: „Ko se ne osveti, taj se ne posveti?" A šta tek da se kaže o vjekovnom „osvećivanju Kosova"? Pokušaj ovoga etnologa, da epizode barbarstva u srpskim narodnim pjesama opravda time, što sve pjesme nijesu stvorene u onom epskom središtu, u kojem je stvorena većina epskih motiva, već su mnoge podrijetlom iz graničnih i prema tome etnički izmiješanih oblasti (Bugarske, Makedonije i sl.), pokazao se jalovim, jer i iz same njegove zbirke jasno proizlazi, da su one pjesme, koje obiluju prizorima nečovještva najvećim dijelom nastale unutar geografskog trapeza Raška—Sarajevo—Mostar—Cetinje, dakle u onom producju, koje po njegovim riječima predstavlja epicentar junačkog pjesništva o Marku. To je, što je jako zanimivo, upravo onaj prostor, u kojem su se odigrala krvava istrebljenja muslimanskog življa počev od sedamnaestog stoljeća do svršetka drugog svjetskog rata.

Zanimivo je u vezi sa Stojkovićevim tvrdnjama o manama kao karakternim osobinama samo starijih junaka te o osvetljivosti

kao crti, koja ne odgovara junačkom mentalitetu unutar spomenutog središta epske poezije, iznijeti isječak iz života jednog od mladjih hajduka, Stanka Sočivice, koji je neko vrijeme ne samo u Srbiji, nego i na Zapadu uživao glas prvoborca za slobodu. Sočivica je četovao u prvoj polovici 19. stoljeća. Operaciono područje bili su mu pretežno teško prohodni predjeli Bosne nadomak Sarajeva. Sočivica je 1857 u tjedniku „Sedmica" objavio svoj životopis, u kojem pripovijeda o osveti nad jednim od svojih nekdašnjih prijatelja. Tu osvetu izveo je na taj način, što je čitavu obitelj svojeg bivšeg pobratima dao spaliti. „Jedna sirota žena s djetetom u naramku", priča Sočivica o toj okrutnoj egzekuciji, „bijaše jedva prekoračila kućni prag u namjeri, da izmakne plamenu, kad je pogodi nekoliko puščanih metaka i ona se, teško ranjena, kao živa baklja stropošta na zemlju." [1])

Da bi prisilio travničkog pašu, da mu pusti zatočenu ženu i djecu na slobodu, Sočivica je sa svojim ljudima izvršio prepad na jednu karavanu i tom zgodom ubio 17 nevinih ljudi. Od tri zarobljena Turčina dvojicu je nabio na kolce i dao ih po trećemu polako peći na ražnju. Kad su lješine bile dovoljno pečene, odkinuo im je glave i dao ih trećemu Turčinu, da ih nosi travničkom paši i da mu kaže, da će tako postupati sa svakim pašinim vojnikom, ako mu ovaj ne pusti porodicu na slobodu.[2])

O mučenjima, koja su skoriji hajduci običavali vršiti, piše Sava M. Štedimlija: „Nekada su hajduci, da bi se zasitili u svojoj bestijalnosti, mučili danima svoje uhvaćene neprijatelje." [3]) Često bi žrtvi odrubili glavu, svezali je za rep njezina konja i pustili životinju, da trči kući nesretnika, kako bi na taj način dostavili vijest o njegovoj smrti i poširili strah i trepet. Ovaj opis donosi Proroković u svome spisu „Jedno ljeto četovanja".

U jednom drugom članku [4]) Štedimlija tvrdi, da je čak u prvim desetljećima 20. stoljeća polovina srpskog naroda stajala u izravnoj ili neizravnoj vezi s hajdučkim družinama. Hajducima su se obično služili narodni poslanici i viši državni funkcioneri, da bi pomoću njih osigurali sebi izborni mandat. Dnevnik „Politika" od 17. 2. 1921 piše, prema Štedimliji, o razgranatoj djelatnosti hajd u kaubeogradskom okrugu. Na tromedji beogradskog, valjevskog i rudničkog kotara čitava sela stajala su u jatačkoj službi i otežavala hapšenje hajduka. Osobito su se pri tome isticale

[1]) Citirano prema njemačkom tekstu Štedimlijina članka „Šta su činili i šta su bili hajduci". „Neue Ordnung" od 11. VII. 1943.
[2]) Na istom mjestu.
[3]) Štedimlija, ibidem.
[4]) Štedimlija, Haiduken- und Räuberwesen zur Zeit Jugoslaviens, „Neue Ordnung" od 18. VII. 1943.

žene. „Najinteresantnije je za ilustraciju seoskog morala", piše „Politika", „da ovi razbojnici imaju za ljubavnice žene, kćerke i nevjeste uglednih seoskih domaćina." [1])

„Politika" od 21. 11. 1922 izvješćuje o strašnom hajdučkom zločinu u selu Brestovik kod Grocke na domak Beograda. „Stanovnici napadnute kuće", stoji u ovom izvještaju, „zvali su svoje susjede u pomoć i toliko vikali, da su se kilometrima mogli čuti, ali im niko od susjeda nije htio priteći u pomoć niti prijaviti slučaj vlastima." Iste novine pišu u broju od 22. 11. 1922 o zločinu hajduka Rodovana Jakovića, koji je u selu Pružatovac prilikom jednog dobro organiziranog pljačkaškog pohoda dao seljake peći na usijanom ognjištu. U jednom selu kraj Niša hajduci su seljaka Svetozara Milenkovića opasali usijanim lancima i, kad se žrtva uz očajne bolove onesviješćena stropoštala na pod, opljačkali kuću i pobjegli.

„Slučajevi perfidnog mučenja žrtava", kaže Štedimlija, „bili su veoma česti. Beogradske novine donose redovno o tome opširne izvještaje pune jezivih pojedinosti, od kojih se čovjeku smrači pred očima, kad ih čita." [2])

Kraljević Marko ima i jednu drugu, plemenitu stranu karaktera, koja je vidno istaknuta u većem broju pjesama. Nu Markove plemenite osobine dolaze do izražaja skoro isključivo u njegovoj nacionalnoj sredini. On se pojavljuje i kao branič istine, pravde i čestitosti, poštuje ženskinje i štiti udovice, siročad, bijedne i nevoljne; bori se protiv nasilnika i ugnjetača. Pjesme, koje slave ovu istinski vitešku stranu Markova karaktera, potječu redovno od obrazovanijih slojeva srpskog starosjedilačkog elementa u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori (ishod ovih pjesama treba često tražiti u manastirima) ili pak od srpskih kolonista u Vojvodini, koji su srazmjerno rano došli u dodir sa zapadnoeuropskom civilizacijom. U Vojvodini je, kao što je poznato, nastao srpski kulturni preporod 19. stoljeća. Jedna takova vojvodjanska pjesma je „Marko i beg Kostadin", u kojoj Marko nastupa kao zaštitnik sirotinje i kao zahvalan sin, koga uzbudjuje nedostatak poštovanja prema roditeljima i nečovještvo njegova prijatelja Kostadina. U Stojkovićevoj zbirci ima malo, vrlo malo, primjera nepatvorenog čovještva. Evo ih ovdje:

„Al' ne luduj, Rade pobratime!
Sramota je po dva na jednoga." (str. 225.)

„Nemoj, sine, govoriti krivo
Ni po babu, ni po stričevima
Već po pravdi Boga istinoga;

[1]) Na istom mjestu.
[2]) Na istom mjestu.

Nemoj, sine, izgubiti duše;
Bolje ti je izgubiti glavu,
Nego svoju ogrješiti dušu."   (str. 77.)

„Prvo ti je, brate, nečoveštvo:
Dodjoše ti do dve sirotice,
Da j' naraniš leba bijeloga
I napojiš vina crvenoga,
A ti veliš dvema sirotama:
Id' odatle, jedan ljucki gade,
Ne gad' te mi pred gospodom vina!"
(iz pjesme „Marko i beg Kostadin", str. 175.)

„Onda Turci mene ufatiše,
Oba moja krila odsjekoše:
Ti si mene ufatio, Marko,
Metnuo me na jelu zelenu,
Da me turski konji ne sataru."
(iz pjesme „Marko i soko", str. 173.)

Markov „dobri duh" je obično majka mu Jevrosima, koja ga umiruje, kad je razdražen i upućuje na dobro, kad joj se za to ukaže prilika. Iz nje progovara nenatrunjena savjest srpskoga naroda:

„Ostani se, sinko, četovanja,
Jer zlo dobra donijeti neće!"   (str. 194.)

Nu dogadja se, doduše rijedko, da i Jevrosima zapadne u grubost srca i misli, kao što je to slučaj u pjesmi „Marko pogubio ljubu" (uporedi predhodne stranice).

„S drukčijim karakternim crtama", piše Stojković, „javlja se Marko prema svome neprijatelju ili narodnom zulumćaru, a naročito prema nevernim Turcima, obesnim Arapima i lukavim Latinima. Tu ga obično vidimo nepoverljiva i oprezna, jogunasta i nabusita, nagla i nasrtljiva, zla i surova. Tu je često nemilostiv i neumoljiv, neobuzdan, silan i strašan." [1])

Prema guslarevu konceptu postoji samo jedan put, na kojemu se može prijateljevati i suradjivati s naprasitim balkanskim brdjanima, kakvima je Marko Kraljević predstavnik i uzor. To je put nijekanja samoga sebe, put podilaženja srpskom nadčovjeku i prilagodjivanja njegovima nazorima i željama, put srozavanja vlastite ličnosti na stupanj najobičnijeg bezidejnog Sančo Panse. Herojski čovjek Balkana je nezasitan u žudnji za respektom i slavom. Pri započetom prodoru civilizacije on tu svoju žudnju zatomljuje u nacionalističkom iživljavanju: preko moćne, nepobjedive nacije, koja po svojoj vrijednosti baca u zasjenak sve okolne narodne zajednice, projicirajući svoju veličinu i slavu šta više i na nebu:

---

1) Stojković, citirano djelo, str. 166.

„Nebo je srpsko plave boje,
Na njemu sjedi Srbin — bog,
Srbi — andjeli njega dvore,
Srbina, boga svog."

Tko se je bavio proučavanjem plemenskog života u Arabiji prije pojave Muhameda (sedmo stoljeće), tome je morala upasti u oči iznenadjujuća sličnost staroarapskih i ovih balkansko-patrijarhalnih prilika. To razdoblje arapske prošlosti ušlo je u povijest islamskih naroda pod imenom „džahilijjet", t. j. doba neznanja. Osobna i nacionalna preuzetost uz komičnu samodopadljivost su svojstvene još nekim sirovim narodima Istoka.

Već je arapski sociolog Ibn Haldun (1332—1406) uočio izvanredne iskonske snage, koje u sebi krije pokretni stočarski elemenat. Po njemu je nomadstvo prvi društveni oblik. Po stanju svoga gospodarstva (nomadi, stalno nastanjeni stočari, zemljoradnici) razlikuju se ljudi i narodi. „Nužda vodi do otimačine i rata i do svojevoljnog stavljanja gomile pod vlast vodećeg vladara. Tako se razvija dinastija. Ova osniva grad ili više gradova, gdje podjela rada i uzajamna pomoć stvara blagostanje. Nu blagostanje vodi nenaravnom ljenčarenju i udobnom životu. Rad je na prvom mjestu proizveo blagostanje, ali sada, na najvišem kulturnom stupnju, ljudi puštaju druge, da rade za njih. Često bez protuusluge, jer ugled ili pak sluganstvo prema gore, iznudjavanje prema dolje, stvaraju blagostanje. Ali pri tome čovjek postaje ovisan od drugih. Potrebe postaju sve veće, porezi sve nesnošljiviji. Bogati rasipnici i porezni platci počinju siromašiti, dok ih njihov neprirodni život čini bolesnim i izmoždenim. Stari ratnički običaji se profine, tako da obrambena snaga popusti, veza zajedničke svijesti ili vjere, čime je prije nužda i volja vladareva pojedince medjusobno povezivala, oslabi." [1])

Ovo Ibn Haldunovo mišljenje nalazi djelomičnu potvrdu i u južnoslovenskim društvenim prilikama. Dok su Hrvati katolici i muslimani — zahvaćeni raspadom dviju velikih carevina, u kojima su igrali utjecajne uloge — idejno rastrgani, u strahu za svoj svakodnevni mir, bez jedinstva akcije u odsudnim časovima i bez jednomjerne udarne snage, Srbi pravoslavni su jednodušniji u osnovnim političkim pitanjima, preuhitreniji i neodgovorniji kod stvaranja dalekosežnih odluka, snažniji u nastupu. Ova se okolnost ima velikim dijelom pripisati činjenici, da su Srbi kao pretežno stočarski i pomično-ratarski elemenat (kmetovi), koji je obitavao osamljenije krajeve, bili izvan jačeg do-

[1]) Vidi: T. J. de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam. Stuttgart 1901. str. 181—82.

hvata dojakošnjih vladajućih kultura i tako ostali u većoj mjeri poštedjeni od rastrovanosti gradjanskog društva. Ista ova činjenica je ujedno uzrokom, da se medju Srbima mnogo češće nego medju Hrvatima, katolicima i muslimanima, susreću t. zv. niska bića s uočljivo malim stepenom pažnje i promišljenosti, sa sklonošću, da iz posebnih slučajeva stvaraju opće zaključke, s malom sposobnosti opažanja i stvaranja korisnih zaključaka te s promjenljivim karakterom i nedostatkom predvidjanja. Kao što je Gustav Le Bon utvrdio, jedini vodič ovih bića je momentani instinkt.[1]) To je upravo onaj zaključak, do kojega smo došli i analizom junačke poezije, ustanovši animističke sile-pokretnice junaštva Kraljevića Marka i drugih ratnika-hajduka.

Dok Srbi za čitavo vrijeme turskoga gospodstva nijesu imali svojih gradova (Beograd je prije kojih 70 godina bio obična turska varoš), u Bosni i Hercegovini se razvijao prilično bujan gradski i polugradski život, kojem su muslimanski stanovnici davali značaj i biljeg. No — to treba imati u vidu —, usprkos toga su dvije trećine muslimanskog življa obitavale na selu. Cvijić je utvrdio, da se unutar islamske običajne grupe Južnih Slavena po gradovima i kasabama susreću izmoždeni i degenerirani tipovi. To su u neku ruku preostali živi odronci nekdašnjeg osmanlijskog carstva, toga poslovičnog „Bolesnika na Bosporu". I po gradovima banske i dalmatinske Hrvatske ima takovih izmoždenih tipova. Jedan njemački književnik se prije kojih stotinu godina čudio, koliko mnogo malih i izrodjenih ljudi ima u Zagrebu, dok je u isto vrijeme Lika i donja Hrvatska napučena jednom od najprikladnijih ljudskih pasmina. Na drugoj strani sociolozi su davno ustanovili, da superiorniji elementi u selu obično sele u grad [2]), dok u selu ostaje slabiji elemenat. Ovo utvrdjenje ima medjutim u južnoslavenskim zemljama samo jako ograničenu vrijednost. Jasno je po svemu, da je onaj dio Južnih Slavena, koji je bio jače zahvaćen civilizacijom mogao i morao u svom svakodnevnom radu i nastupanju snagom školovane svijesti biti kulturniji, obazriviji i humaniji, nego sirovo, nepreradjeno i neobuzdano mnoštvo dubokog Balkana. Situacija je za muslimane u etičko socijalnom pogledu mogla biti toliko bolja, što se u zaposjednutim krajevima Turske nije nikada razvio grad u zapadnoeuropskom smislu sa značajkama veleglavničarskog društva. Vidjeli smo, da ni bosanski feudalizam nije bio onako krut i

---

[1]) Le Bon, Psychologische Grundsätze in der Völkerentwicklung. Berechtigte Übersetzung aus dem Französischen von A. Seiffhart, Leipzig 1922, str. 22.

[2]) Sorokin, Contemporary sociological theories, New York 1928.

bezdušan kao onaj na Zapadu. Skoro svaki muslimanski zemljoposjednik vodio je za vrijeme mira obrt ili trgovinu u gradu ili se bavio nekim intelektualnim zvanjem, te je tako i sam pripadao radnom narodu. U ratu je taj zemljoposjednik nosio najveći dio tereta, jer je skoro jedini plaćao visoki i česti danak u krvi, predstavljajući glavnu vojničku snagu carstva. Najveći pak dio muslimanskog stanovništva sačinjavali su, kao što i danas sačinjavaju, seljaci. Ovi su, za razliku od seljaka nemuslimana, obično stajali u živahnom dodiru s gradom, posebno pak s njegovim vjerskim ustanovama, što je na etički realitet sela bez sumnje povoljno utjecalo.

Evo kako po guslarevoj zamisli in concreto izgleda spomenuti jedino mogući put suradnje:

„Stade Turčin suze prosipati,
Stade Marka Bogom bratimiti:
Bogom brate, Kraljeviću Marko,
Višnjim Bogom i svetim Jovanom,
Po ubavu zakonu vašemu!
Na čast tebe moji beli dvori
I kaduna, moja verna ljuba,
Tek me nemoj, brate, obesiti!"

Umiren ovim činom protivnikova puzanstva, Marko velikodušno odbija Turčinovu ponudu, da se približi njegovoj ženi (ta guslar dobro pozna mentalitet toga „Turčina"!), a onda s jednom vrstom posebno surovog humora, rekao bih „jezivim humorom", nadovezuje:

„A sve bih ti, brate, oprostio,
Ali si mi izd'ro dolamu,
Već daj meni tri tovara blaga,
Da iskrpim na dolami skute."

„Happy end" ovog jedinstvenog susreta izgleda ovako:

„Skoči Ture rado i veselo,
Grli, ljubi Kraljevića Marka;
Odvede ga dvoru gospodskome,
Te ga časti za tri bela dana;
Dade njemu tri tovara blaga,
Snaja kada košulju sa zlatom,
Uz košulju srmajli maramu,
Još mu dade trista pratilaca,
Odprati ga dvoru gospodskome.
I posle su vreme živovali,
Svetlu caru čuvali krajinu:
Gdi se gode krajina uzbija,
Uzbija je Alil-Aga s Markom.
Gdi se gode gradovi uzimlju,
Uzimlje ih Alil-Aga s Markom."
(„Marko i Alil-Aga", str. 260.)

Vrijedno je na još jednom primjeru upoznati ovaj malo prije spomenuti, iz cinizma izrasli humor, jer je karakterističan za prigodno balkansko omalovažavanje tudjeg ljudskog života i dostojanstva. To je humor kao izraz cinizma, kakva u sebi gaje misaoni otci i podržavatelji svih vrsta diktatura. Evo ga u čistoj kulturi: Marko u razgovoru udara Tošića Stojana, jednog turskog privrženika, svojom zemljanom lulom u čelo, uslijed čega ovaj umire, dok se lula prelama.

„Turci žale Tošića Stojana,
Marko žali lulu i duvana.
Al' govori Kraljeviću Marko:
Belaj, Ture, i sa tvojom glavom!
Ja se jesam s tobom našalio,
A ti, Ture, za šalu ne primaš,
Već mi razbi lulu od duvana!"

(„Marko plaća carev harač", str. 305.)

Neka na ovome mjestu budu spomenuta još nekolika primjera hajdučke okrutnosti, i to na temelju pjesama iz onih ciklusa, koji obradjuju podvige drugih srpskih junaka osim Kraljevića Marka. Sve ove guslarske pjesme sadrže, kako sami srpski pisci tvrde, povijest, tradiciju, duhovni kontinuitet i kulturu pretežnog dijela srpskog naroda. Uvaženi srpski javni radnik i pisac Adam Pribićević piše, da historiju, sadržanu u stihovima guslareve pjesme, „guta srpsko dete, čim počne sricati, njom se opija srpski seljak, a vraća joj se i mnogi inteligenat, posle bezplodnog stranstvovanja po tudjim civilizacijama, u traženju boljeg od svoga". Do etičkih visina ove herojske epike dižu se, po uvjerenju Pribićevića i jednog dijela njegovih drugova intelektualaca, samo otkrivenja velikih religija. „Evo", piše ovaj književnik odgovarajući na jednu kritiku nacionalne megalomanije, „ne stidim se reći sa svojim podpisom: da mi je sada dvadeset godina, ne znam čega radi bih ovde ostao u srpstvu, kad ne bi bilo gusala i guslarske herojske etike".[1])

O kakvoj pak etici svjedoči ova poezija postalo je našem čitatelju jasno i iz dosadašnjeg izlaganja. Kamo samo treba svrstati onaj strahoviti nedostatak moralne odgovornosti i otupjelost osjećaja, s kojim se — po narodnoj pjesmi —, recimo, proslavljeni hajduk Novica Cerović hvali pred Crnogorcima, da je pri živu tijelu spalio pedeset Turaka, vjerujući, da se po ovoj bilanci „junaštva" ne treba postidjeti pred svojim zemljacima? Evo daljnih uzoraka te etike:

[1]) Vidi „Glas Kanadskih Srba" (Toronto) od 13. decembra 1951. Citirano prema članku „Gusle — vrelo srpske povijesti" od Marka Sinovčića u „Danici" (Chicago) od 27. veljače 1952.

Pa banicu za ruke ujiti,
Odreza joj obadvije ruke,
Pa joj obje dojke prorezuje,
Pa kroz dojke progonio ruke,
Starcu banu poklonio glavu.
Ode Rade do gjogata svoga.[1])

Jednog uhvaćenog suvjernika hajduci stavljaju na ovakovu torturu:

Oguliše Erdi delibaši
Obadvije do ramena ruke,
Obadvije noge do koljena,
Oguliše glavu do očiju.[2])

Hajduk se ne ustručava ni od mučenja svoje vlastite rodbine, pa ni onda, kada se radi o bespomoćnim ženama i djeci. Pošto je Bogdan Bodolić posijekao svoga turskog zeta Hajruddin-vojvodu, izvadio je oči svojoj sestri,

A sestriće bacao u vatru,
Ono tursko koljeno prokleto.[3])

Jedna slika o postupku žene-hajduka sa svojim mužem:

Sve ga vuče, a nogama tuče,
Sve ga bije drvljem i kamenjem,
Dok mu slomi i noge i ruke,
Pa mu živu oči izvadila,
Na posljetku glavu pogubila.[4])

Jednako jeziva je sudbina uhvaćene djevojke, koja se zamjerila hajduku:

On uhvati Ružicu djevojku,
Obuče joj tananu košulju,
Namaže je prahom i katranom,
Pa je zažgi na četiri strane,
Na oganj je živu izgorio.[5])

Kad hajduci noćnim prepadom zarobe izbezeknute muževe, žene i djecu, ovako s njima postupaju:

Preko polja bez svijeh haljina,
Bez ćuraka i bez anterija,
Bez saruka u malim kapama,
Bez čizama i bez jemenija,
Gole bose topuzima tuku.[6])

---

[1]) Fr. Krauss, citirano djelo, str. 347.
[2]) Krauss, ibid., str. 317.
[3]) Gerhard Gesemann, Erlangenski rukopis starih srpsko-hrvatskih narodnih pesama. Izdao Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje, knjiga XII. Sremski Karlovci 1925, str. LXXV.
[4]) Vukove Srpske narodne pjesme, VI., str. 480.
[5]) Vuk Štefanović Karadžić, ibid., VI., str. 440.
[6]) Vuk, ibid., IV., str. 137.

U drugom slučaju:

Sputane ih na konje turio,
Pa ih zajmi malo niz planinu,
Polomi im i noge i ruke,
I oči im crne izvadio.[1])

Evo kakav je mentalitet po slikanju pučkog pjevača vladao na dvorovima balkanskih knezova:

U mog sina slepog Stefana
Našlo mu se ono muško čedo,
A u čeda čudan belaj ima:
Iz glave mu zlatne kose rastu.
Ja se bojim, oteće nam carstvo,
Već radite, da ga uhvatite,
Pa ga živa na oganj mećite.[2])

Tko da razumije uzročnu vezu izmedju umorstva i junaštva, kakvu guslar predpostavlja, kad pjeva ovaj jedinstveni stih:

. . .
Te sam junak umorio Janju.[3])

Animistički fundamenat ovoga balkanskog junaštva i sva njegova primitivnost očituje se posebno u naglašenom krvološtvu njegovih nositelja. Nije teško naći literaranu potvrdu krvoločkih nagnuća stanovitih socijalnih i rasnih slojeva unutar balkanskih naroda. Friedrich Krauss je u nekim središnjo-balkanskim narodim običajima pronašao oronule petrefakte nekdašnjeg kanibalizma, čiju produženu egzistenciju uostalom potvrdjuje i narodna poezija.

Tako su balkanski hajduci običavali piti krv svojih žrtava u vjerovanju, da ih kasnije neće „stići krv" umorenih. Krauss donosi opis jednog sličnog običaja kod Crnogorava: „Kad oni u navali odrube glavu kojem Turčinu ili Arnautu, obližu krv s jatagana, vjerujući, da im potom neće sići krv u noge, t. j. da neće izgubiti prisebnost duha. Njima se nimalo ne gadi od muslimanske krvi. Oni kažu, da je krv nekrštenih isto što i krv jaraca. Oni imaju takodjer običaj, pokraj palog muslimana založiti komad kruha i soli, priloživsi uz truplo nož „radi mira", kako vele. Od ovih ljudožderskih običaja, dodaje Krauss, potječu jamačno izrazi: krvolok, krvoločnik, krvopija i krvopilac.

U jednoj crnogorskoj narodnoj pjesmi se u vezi s historijski potvrdjenim dogadjajem strjeljanja čuvenog bajraktara Cola Vučelića od ruke Mekića Arslanage priča, kako su navodno muslimanske dame iz Nikšića ukrale glavu palog junaka pa je pojele, u nadi da će roditi junake poput Cola u „turskoj" vjeri

[1]) Vuk, ibid., VI., str. 440.
[2]) Gesemann, Erlangenski rukopis, str. 23.
[3]) Gesemann, ibid., str. LXXV.

i u „turskom“ zakonu. Guslar zaključuje ovu pjesmu molitvom, e da bi „Bog na nebesima“ ostavio ovu želju nikšićkih kaduna neispunjenom.

Bez obzira na to, da u pjesmi iznesena tvrdnja predstavlja običnu objedu, jer pripadnici islama ne uživaju ni krv zaklanih životinja i jer povrh toga „gjaure“ u običnom životu smatraju nečistim, pita se, kako je guslar iz plemena Rovce mogao saznati za navodni slučaj u Nikšiću. „Stvar se jednostavno objašnjava“, veli Krauss: „Guslar je prenio na svoje protivnice kanibalizam, koji pozna iz svoje uže domovine i u čiju djelotvornost pouzdano vjeruje. Da nije tako, ne bi molio Boga za bezuspješnost navodnog podhvata omraženih muslimanki.“ [1])

Božidar Petranović, pisac poznate studije o bogumilskoj vjeri u Bosni, je po tvrdjenju Friedricha Kraussa izmislio „narodnu pjesmu“, u kojoj se opisuje jedan svadbeni objed, na kojem austrijski vladar nudi svoje goste pečenim ljudskim mesom od dvojice mučki ubijenih srpskih svatova. Ta pjesma ušla je u Stojkovićevu zbirku pod naslovom „Ženidba Jakšića Stepana“. Evo nekoliko markantnih stihova iz nje:

Ako li me ti pustiti nećeš,
Hoću tebe uhvatit', latinko,
I crne ti oči iskopati,
Pak te živu na vatru složiti! (str. 374.)

Vidite li, jade ne vidjeli,
Meso nije od jalova brava,
Već je ovo od junaka meso. (str. 377.)

Srpska osveta nad carskom obitelji ovako je opisana:

Pak uhvati kraljicu gospodju,
I nadje joj dvoje djece ludo,
Dvoje djece, dva kraljeva sina,
Pa ih zakla kano janjce lude.
Tad donese dva gvozdena ražnja,
Te ispeče dvoje djece ludo,
Donese ih bečkom ćesaru
I donese crvenoga vina,
Nije vino, nego crna krvca,
Te ga crnom zaljevaše krvcom,
A zalaže mesom djetinjijem,
Založio i dva i tri puta,
Treći put mu odsiječe glavu;
Pak uhvati gospodju kraljicu,
Te joj crne oči izvadio,
Pa je živu na vatru složio. (str. 377/378.)

Slične strahote obradjuje i pjesma „Ženidba Sibinjanina Janka“ (str. 379):

[1]) Krauss, cit. djelo, str. 156.

Odsjeć' će vam noge do koljena
I bijele ruke do ramena.
Ispeć' će vas oba na žeravi,
Šećerom će meso posipati
I pečene svatov'ma izneti.

Ugrabi im dva nejaka sina,
Te im ruse odsijeko glave,
Okinuo noge do koljena
I bijele ruke do lakata.

Ljutica Bogdan kune se svojoj bratični, koja ga sumnjiči, da joj je pri porodjaju podmetnuo tudje dijete, ovom kanibalističkom formulom:

„Ja ne imam od srca evlada,
Već Božura u bešici sina.
Ja pečena izio Božura
Treći danak na Vaskrsenije,
Ako sam ti čedo promijenio!"[1])

Jedna pjesma opisuje Krista kao biće, koje se nasladjuje ljudskim mesom. Todor na Moru dobiva otkrovenje, da pogosti Spasitelja svojim pečenim sinom Jovanom. On povezuje dječaku oči, kolje ga, peče ga na ražnju i stavlja pred Krista. Gost s užitkom jede rijedko pečenje, udara u smijeh, a po tom uzima crveno vino i njime pere ispečeno truplo, na što se dešava čudo: Jovan ustaje zdrav i čil na noge.[2]) Krauss drži ovu srpsku pjesmu za prepjev skaske o žrtvovanju Isaaka.

*

Ocrtani mentalitet svakako je najmanje podesan, da u susjedstvu održi, a kamoli unaprijedi janjeću ćud bilo kojeg čovjeka, koji želi živjeti. Lijepo kaže Schiller:

„Auch der Frömmste kann nicht in Frieden leben,
Wenn es dem bösen Nachbarn nicht gefällt."

(Ni najpobožniji ne može u miru živjeti, ako se to ne svidja zločestom susjedu.)

Jedan dio naučnih istraživača Balkana, medju njima posebno grupa hrvatskih sociologa i geografa (Pilar, Šufflay, Lukas) naginju mišljenju, da srpski narod — pri čemu razumijevaju isključivo zajednicu pripadnika srpsko-pravoslavne crkve — predstavlja malovrijedan rasni amalgam. Po ovoj tezi srpstvo se u tolikoj mjeri izmiješalo s drugim narodima, osobito Cincarima, romaniziranim starobalkanskim stanovništvom i Ciganima, da je znatno izgubilo od svog slavenskog narodnog karaktera. Ono je

[1]) Krauss, na drugom mjestu, str. 159.
[2]) Vidi: Vladimir Krasić, Srpske narodne pjesme starijeg i novijeg vremena. I. Pančevo 1880, broj XV, str. 84—88.

tako poprimilo one negativne osobine, koje su ga učinile činiocem nemira na Balkanu. Jedan drugi hrvatski sociolog, Dinko Tomašić, medjutim smatra, da rasno tumačenje sociologije ima obično političku pozadinu.[1]) Nema sumnje, da je u kolektivnom osudjivanju jednog naroda isto toliko istine, koliko — recimo — u osudjivanju Njemačke zbog ratova u svijetu i zbog povremenog manje humanog postupanja prema drugim nacijama. Ima i medju Srbima, kao i u svakom drugom narodu, idealno poštenih ljudi, pregaratelja, odanih prijatelja i tihih junaka. („Najveće je junaštvo, podvrći svoje vlastite strasti pod vlast razuma." — Muhamed.) Srpski narodni kolektiv ima i mnogo simpatičnih crta, pa je grijeh, stavljati ga — na temelju neke posebne rasne složenosti — a priori i a limine na „crnu listu" narodâ. Srpski nacionalistički krugovi snose odgovornost za faktički počinjene zločine genocida i za svijesno širenje nacionalne i vjerske mržnje prema susjedstvu. Istinski napredan čovjek ne može pak odobriti načelo skupne odgovornosti, koliko god je skupina moralno zadužena, sputavati nagonske funkcije svojih članova. Islam izričito odbacuje misao kolektivne odgovornosti, postavljajući etičko-pravno načelo: „Svatko je pastir i svatko je odgovoran za svoje stado" i učeći, da samo Bog može odriješiti grijehe. Put tome vodi izravno od smrtnika do Boga, i to preko unutarnjeg obraćenja, pokajanja, i kompenzacije moralno negativnih djela etički pozitivnim stvaralaštvom. („Dobra djela apsorbiraju nevaljala." Muhamed.)

Nema sumnje, da će pojačanim unošenjem kulture u široke slojeve balkanskog pučanstva srpskom svetosavskom i kosovskom mitu kao ishodnoj točci jednog nacionalizma, koji ne pozna mjere, biti zadani posljedni odlučni udarci, koji će ga izbrisati iz narodne svijesti i na taj način odkloniti jednu latentnu opasnost, koja iz njeg izvire. Najzahvalnije sredstvo u borbi protiv uskogrudnih nacionalnih shvaćanja na Balkanu je još uvijek širenje gole istine, jer pored sve političke zatrovanosti balkanski patrijarhalni čovjek za istinu nije izgubio smisao. Matija Murko, poznati istraživač južnoslovenskog narodnog pjesništva, pripovijeda o jednom bogatom seljaku iz okoline Loznice u Srbiji, koji je u prvom svjetskom ratu izgubio sina i dva brata, ali ih nije oplakivao, jer su svetili Kosovo. Ovaj je seljak znao mnogo pjesama o Kraljeviću Marku, ali ih nije htio pjevati, jer je iz povijesti saznao, da je

[1]) D. Tomašić, Politički razvitak Hrvata, Zagreb 1940. Veoma žalim, što pri pisanju ove radnje nijesam imao pri ruci Tomašićevu drugu studiju „Društveni razvitak Hrvata", u kojoj su vjerojatno objašnjena mnoga od pitanja, u koja sam ovdje zasjekao.

Marko bio turski udvorica, da je pio i da je iznevjerio cara Lazara na Kosovu Polju. Sličnih primjera navodi Murko više. Kako se vidi, otvaranjem novih vidika dade se znatno utjecati na naglašeno povijesno sjećanje balkanskog čovjeka, koje je jedan od odlučnih čimbenika njegova gledanja na svijet i život.

Jovan Cvijić je još prije pola stoljeća digao opominjući glas pred opasnošću, koja Južnim Slavenima prijeti od okolnosti, da oko sebe pletu mrežu od historijskih predrasuda, od nacionalnih sujeta i izopačenih načina života. Dogadjaji za vrijeme drugog svjetskog rata su u punoj mjeri potvrdili njegove riječi, da nikakav drugi uzrok ne može toliko kompromitirati razvitak Južnih Slavena kao gore spomenuti način mišljenja. On ih je duhovno izolirao od ostalog svijeta i učinio, da su postali arhaični. Ti isti dogadjaji dali su i jednom drugom učenjaku, Friedrichu Kraussu, pravo, kad je — davno prije stvaranja zajedničke države Južnih Slavena — pisao na adresu Srba i Hrvata: „Plamen gradjanskih ratova, osobito pak onih, koje je razbuktao vjerski fanatizam, izgriza mozak i kost naroda. Najveća pobjeda ostaje uvijek Pirova pobjeda."

Utješno je, da su zdrave snage, koje rade na budjenju humanosti unutar srpskog i hrvatskog naroda kao najjačih južnoslovenskih posebnosti u toku posljednih godina ojačale. Nu postojeća opasnost nije još odklonjena, jer ima mračnih sila, koje i dalje siju mržnju i jer neukost i primitivizam izgrizaju moždjane narodnog tijela, tako da još ni izdaleka nije svakôm, i zadnjem, pojedincu postalo jasno, da se zločin ne isplati. Rušilački rudimenti u karakteru Južnih Slavena su nažalost tu i tamo našli nove puteve, da dodju do izražaja. Zadatak je prosvjetnih i humanih ustanova Ujedinjenih naroda, da južnoslovenskim zemljama kao jednom izuzetno nemirnom dijelu svijeta posvete posebnu pažnju, kako bi se ova izgubljena oblast povratila čovjeku. Osobito je to pak velik i svet zadatak čovjekoljubive južnoslovenske inteligencije i svih javnih radnika, koji joj blizu stoje.

Dodatak stranici 21 (uz Pelagićeva razmatranja o ubiranju desetine). U svojoj raspravi „La question d'Orient et les Slaves du Danube" ruski povjesničar P. Kuliš takodjer naglašava, da mnogi slavenski kršćani više vole muslimansko gospodstvo nego vlast svojih suvjernika.

(Vidi: Časopis ruskog ministarstva nastave za god. 1878.)

ISLAM IN BOSNIA AND HERZEGOVINIA

The Bosnian and Herzegovinian Muslims form the largest separate group of Moslims in Southern and Central Europe. The number of its adherents amounted, according to the last Jugoslavian statistic of population 885,691 in 1948. They are of Slav descent (Croats) and belong to the Hanafite school. Politically the Bosnian and Herzegovinian Muslims are united in the demand for the unity of their native land, which represents their life-interests. Till 1939, when its political leader, D. Mehmed Spaho, died, the group incorporated a uniform political organisation, called Jugoslavenska Muslimanska Organizacija (Jugoslavian Muslim Organisation). After the establishment of the Croatian State during the time of the occupation, 1941-1945, Islam was considered d e j u r e the second state religion, Catholicism being the premier. Besides the Catholics, who are a minority in Bosnia, the Pravoslavs, the Jewish S p a n i o l e n, and in a very small district also Protestant-German settlers in Northern Bosnia, live together with the Muslims. In 1945 Bosnia and Herzegovinia received a federal position within the new Jugoslavia, through which an old political demand of the Muslims de jure was fulfilled. On their national and political demands they identify themselves with the Catholic Croats, to whom—as can be seen from this study—they are also akin in mentality.

The Muslims nearly all have been living in the country for ages, and were to be found until recently, almost evenly distributed throughout every district of the country. Two-thirds of the Muslim population are farmers. In the towns, however, the Muslims are always in an absolute or relative majority, thereby giving the towns an oriental character.

The Bosnian-Herzegovinian Muslims speak a fluent Croatian with many anagrams and old phrases. In cultural

respect the Muslims mainly gather about the Croatian capital, Zagreb, since the opening of the country by Austria-Hungary. The younger Muslim generation, educated in Jugoslavia, however, prefers Belgrade. For religious and traditional reasons the Islamic culture is more noticeable in Bosnia, the chief centres being Sarajevo in Bosnia, and Mostar in Herzegovinia.

The capital, Sarajevo, has become a centre of European Islam because of the pressure of the Shari'at Theological High School (Viša islamska šeriatsko-teološka skola), the Shari'at School (Šeriaska gimnazija), and the Ghazi Khosrewbeg School (Gazi Husrevbegova Medressa), and the public library of the same name. Because Bosnia and Herzegovinia have a large number of Muslim intellectuals of European standard, these districts are regarded as among the most progressive Islamic centres.

Almost the whole of the cultural activity of Islamic religious nature, especially the publication and distribution of literature, takes place at Sarajevo. Until 1945 the following newspapers were published there: Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice (Newspaper of the Supreme Council of the Islamic Religious Community), El-Hidaye (the Right Guidance), and Novi Behar (New Blossom), while among the weeklies there were Pravda (Justice), Narodna Pravda (Justice for the People), Hrvatska Sviest (formerly Muslimanska Sviest) (Muslim Counsciousness), and Osvit (Dawn). At present the leading Bosnian-Muslim publishers—Kalajdžić "First Muslim Publishing House," known by their series: Muslimanska Knjižnica (Muslim Bookshop)—have also moved to Sarajevo. To-day the only Muslim publication, Glasnik, which is the organ of the Islamic Religious Community, appears monthly in Sarajevo.

The economic position of the Bosnian-Herzegovinian Muslims is very bad, although the Muslims show a very good economic sense. Being nearly all land-owners, they have suffered a great deal through the old Jugoslavian party-politics conceived and executed agrarian reform, the " severest law of the Kingdom of Jugoslavia." Some of these have been degraded to beggars. Amongst the Muslims there are good merchants and enterprising persons, who have been able to maintain their position in spite of all difficulties. Bosnia and Herzegovinia are conservative patriarchal areas, whose conservative character is mainly preserved by the Muslims. On the whole, the Bosnian and Herzegovinian Muslims are goodnatured and not critical. During the

second world war they were exposed to systematical massacers by Serbian Gangs. The greatest part of these victims-they are emounting the sum of 200,000—is the result of these genocides. This but little known tragedy was the motive of writing this essay on the ethics of the Bosnian and Herzegovinian Muslims.

There is an elected head, bearing the title of Raisul 'Ulama, who leads the Islamic religious community (Islamska vjerska zajednica—IVZ). For religious questions he has a Madjlis ul 'Ulama (Bosnian-Turkish: Ulema-medžlis), a juridical body of four theologians at his side. Financial transactions are attended to by the Waqf-Direction (Vakufska direkcija), who have all religious endowments at their disposal. The Waqf properties, which were once of remarkable wealth, have suffered noticeably through bad economy which served political parties, and through liquidation of church-landownership which recently took place. Mainly for the first reason, and furthermore as a result of the agrarian reform of the Muslim private ownership in the Jugoslavian Kingdom, which was based on wrong principles, the Muslim 'Ulamas have become very poor. All leading institutions of the community are at Sarajevo. Until 1936 the Muftis lived in Banja Luka, Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik, and Tuzla, and also in the Croatian capital, Zagreb. These were the supreme heads, religious and otherwise, of the larger political districts. The title of Mufti was, however, abolished by the Law about the Islamic Religious Community of 25th March, 1936, in spite of the strong opposition of a part of the population.

To the problems of marriage, family, and heritage of the Muslims, and in the matter of religious endowments (Waqfs), the Islamic law was applied in Bosnia and Herzegovinia until 1946. The self-same law also affected indirectly the general legislation of the country, namely concerning the Mulk- and Amiri-possessions. The secular administration and criminal law made certain concessions by including certain articles in the Penal Code for some offences against religion and morality in accordance with the Shari'at. The islamic jurisdiction in Bosnia and Herzegovinia was guaranteed by international treaties. The abolition concluded 1946 was but unilateral.

The social life of the Bosnian-Herzegovinian Muslims was represented until the end of the second world war, say, till 1946, mainly by the central unions "Narodna Uzdanica," "Merhamet," and "El-Hidaje," as well as by numerous humanitarian and sports clubs. "Narodna Uzdanica" (People's Hope, or People's Trust) was the greatest cultural and economic organisation.

Attached to it, a social-economic committee was formed in 1942. This organisation cares chiefly for the education of the youth and maintains six boys' and two girls' Boardingschools, one students' hostel, and one girls' school. This organisation published a newspaper (Novi Behar) and promoted the co-operative system among the Muslims. The progressive union of Muslim intellectuals "Gajret" (Zeal) was amalgamated with it after the establishment of the Croatian State.

"Merhamet" (Charity) dealt with private welfare-activities and cared for the orphans of the war, refugees, and for those who had suffered in air-raids. In the last war, "Merhamet" tried to accomplish a humanitarian ideology—in accordance with its name—in the country, to end the newly inflamed communal struggles.

"El-Hidaje" (Right Guidance) is an organisation of the 'Ulama to protect the faith and the rights of the community. It showed, at times, some zeal, but could not fulfil the greats tasks put before it.

More promising was the organisation "Mladi Muslimani" (Young Muslims), which was attached to "El Hidaje."

At the end of the war, all these organisations, with the exception of the "El-Hidaje" which was closed down by order of the authorities, united themselves into one large organisation, "Preporod" (New-born). It consists, according to the statistics of 9th September, 1946, of 215 local and seven district boards, and has more than 50,000 members. The Belgrade organisation "Gajret Osman Djikić" recently joined the "Preporod" as well, thereby placing a large students' hostel in Belgrade at the disposal of the "Preporod." "Preporod" issues its publication with the same name.

As is known, the Bosnian-Herzegovinian Muslims belong to the Dinaric group of Jugoslavs, are mostly tall, and in Bosnia the majority of them are of a very light complexion. As all Dinaric people, they have very strong feelings, which are characteristic of them, and which are regulated by their patriarchal way of life.

The Muslims in the Sandjak of Novi Pazar are closely related in every respect to the Muslims of Bosnia and Herzegovinia. They live in the Eastern part of Bosnia, which remained under Turkish administration after the Berlin Congress in 1878. They number approximately 51 per cent, of the total population of the Sandjak. The Sandjak Muslims are a virile people and play a big part in present-day Bosnia.

In the larger Bosnian and Herzegovinian towns, there are a few Albanians, usually handicraftsmen, mostly bakers, and here and

there a remnant of the Turkish officials. During the time of the Hajj preparations, small groups of Arabs come into the country as eventual agents for the pilgrimage (bedellik) to the Holy Cities. There are also numbers of gypsies who live permanently in Bosnia. Others come periodically. Of these, it is mainly the " White Gypsies " who profess the Muslim faith.

After the occupation of Bosnia and Herzegovinia by the Austro-Hungarian Monarchy in 1878, many Muslims went to Turkey. Their number is estimated at 100,000. To-day there are a number of Bosniacs throughout the Middle East. From the poorer districts of Herzegovinia and Montenegro many Muslims even emigrated to America. During the second world war a new Bosnian-Muslim emigration wave flowed into various European countries as well as into Syria and Turkey.

The Bosnian-Herzegovinian Islam originates from the fifteenth and sixteenth centuries, when the politically hardpressed Bosnian people showed sympathy with the Turks, who pressed on Central Europe, and consequently entered the fold of Islam in masses. Because in Bosnia Islam was accepted by conviction, the Bosnians soon became ardent fighters for the cause of Islam. In the Osmanli Empire they played an important role, were very often appointed leaders of the state, and decided its fate, while their native land was serving in the united front of Islam, in aggression as well as in defence.

In 1878 Bosnia was occupied by Austria, after the resistance of the Muslim population had broken down, and was annexed in 1908. Through these two events and later on through that of 1918, the situation of the Muslims had become noticeably worse. Above all, they lost political power in the country. Furthermore, their political significance decreased in consequence of emigration to Turkey. Materially they suffered because of the loss of property by the agrarian reform. In the spiritual domain they suffered especially because the new order broke into their conception of morals and into their social customs. Nevertheless, the significance of the Bosnian-Herzegovinian Muslim in the Jugoslavian Kingdom was not small. In Bosnia their political party always obtained the majority of votes at elections.

From 1941 to 1945, Bosnia, together with Croatia, formed the " Independent State of Croatia." During this period, the political situation seemed to be more favourable to the Muslims. Their actual situation, however, was worse than ever, because the whole of the country was starving under Italian and German occupation. Viewed with suspicion by a part of the influencial Catholic

Croats, they had none to aid them in their struggle on the one hand against the Catholic clericalism and on the other hand against the aggressive Serbian exclusivism, which severely prejudiced their position.

The ethics of the Bosnian-Herzegovinian Muslims are subject to this essay written in Croatian language. On ground of numerous authentic informations it is proved here that the Croatian Muslims range superior as to their moral standards to their neighbouring folks and traditional communities inhabiting the Balkan. To prove this numerous scientific works and travellers descriptions, in Croatian, Serbian, German, French and Turkish have been found, besides national epics which were very useful for the characteriological studies and comparisons. The author in his thesis pretends that apart from the pre-islamitic religion of Bosnia—the Bogumilism—and the Islam, the ethic reality of the Bosnian Muslims, especially those of the medieval knighthood has been influenced by the so-called "Futuwwa." The well disciplined, peaceloving, noble autochtonic population of Bosnia and Herzegovinia are faced by the mobile, undisciplined, greedy and power-hungry crowds of shepherds inhabiting the moutains and highlands of the Balkan. These two groups have been living since centuries in an heroic style even though the last named of the two lives in contradiction to the "humanitas heroica." The most eminent representatives of the heroism and vitality in the Balkanic highlands are the Heyduks. They found their way into the History of the Balkanic folks as robbers and fighters for freedom. Genealogically they are related to the Četniks on account of whom numerous victims —men, women and children—were recorded among the Bosnian population in the years 1941-45. These militant bearers of overrated national pretentions, whose mentality is as exclusive and intolerant as primitive, are one of the chief reasons for the neverceasing troubles and inhumanities on the Balkan. And so it would only but right if the world publicity, human, social and scientific institutions, specially the United Nations, would make this problem one of their owns in showing their interest.[1])

---

[1]) The article on Yugoslav Muslims in the book published in 1949 by Robert J. Kerner of the University of California by order of the U. N. is infortunately based on very scanty, antiquated and one-sided material.